

CAMPINIA

driemaandelijks uitgave van het
Streekarchief Zuidoost Brabant

19e jaargang, nr. 73

april 1989

Redaktie-adres: Streekarchief Zuidoost Brabant, rayondepot Oirschot
Postbus 144, 5688 ZJ Oirschot

Redaktie en informatie: H. Mijland en J. Suijkerbuijk
telefoon 04997 - 75245

Abonnementen, losse nummers:

Voor 1989 bedraagt de abonnementsprijs f 18, — per jaar, inclusief verzendkosten en administratie.

Deze kosten zijn te voldoen, na ontvangst van de acceptgiro, op postbanknummer 47.16.46 ten name van Streekarchief Zuidoost Brabant te Eindhoven, onder vermelding van "Campinia".

De prijs van losse nummers van de lopende jaargang bedraagt f 4,50.

Ook nummers van voorgaande jaargangen zijn bij de redaktie te bestellen tegen een daarvoor geldende vergoeding.

Indien opzegging van het abonnement niet schriftelijk is medegedeeld vóór 1 december van de lopende jaargang, wordt het abonnement automatisch verlengd.

Copyright: Streekarchief Zuidoost Brabant.
Overname van artikelen of gedeelten daaruit dient U schriftelijk aan te vragen bij de redaktie.

Lay-out en drukwerk:
Maras Drukkerij, Middelbeers.

ISSN 0166-6959

Omslag: gedeelte uit de kaart Ducatus Brabantiae
van Jacob van Deventer, uit 1558.

INHOUD

1. Oirschotse zoen-accorden
A. Zoenen wegens doodslag: Ontstaan en
achtergrond der zoenprocedure
door J. Lijten

11. Genealogie Somers
door H. Teurlinx

111. Kempische curiosa 7
Het Raadhuis in verwachting
door J. Lijten

- IV. De Latijnse school van Oirschot
door J. Lijten

- V. Kinderarbeid, 1870 - 1890
(wettelijke maatregelen en globale situatie in
Veldhoven-Meerveldhoven, Zeelst en Oerle)
door J. Suijkerbuijk

I. DE OIRSCHOTSE ZOEN-ACCOORDEN

A. ZOENEN WEGENS DOODSLAG

Ontstaan en achtergrond der zoenprocedure

door J. Lijten

Bij het begin van ons onderzoek betreffende de zoen-accorden wegens doodslag in Oirschot - nu al meer dan zeven jaar geleden - hebben wij erop gewezen, dat in de zoenprocedure grondgedachten uit de Germaanse rechtsorde en uit het Christendom aanwezig waren, met name steunend op de publicatie van Dr. J. van Herwaarden.¹⁾

Om inzicht te krijgen in het wezen van de zoenprocedure is het goed, ons globaal op de hoogte te stellen van het ontstaan en de achtergronden daarvan. Wij zullen dit doen aan de hand van het bewerkte Habilitationsschrift van Hartmut Hoffman.²⁾

Dat ontstaan moeten we zoeken in de ijzeren eeuw, tussen 900 en 1000 toen het Karolingische rijk uit elkaar gevallen was. De desintegratie van west-Europa was in die tijd sterker dan bij de ineenstorting van het Romeinse rijk. De oude volkswetten, die voor een groot gedeelte in het rechtssysteem van het Romeinse rijk geïntegreerd waren, bleven ook van kracht. Het Merovingische en Karolingische rijk, dat geleidelijk aan de plaats van het Romeinse rijk in west-Europa innam. De meeste zaken werden plaatselijk geregeld. Het centrale bestuur stelde zich ten doel het regelen van geschillen en bestraffen van misdaden, die anders tot een vete zouden uitgroeien.

Na de dood van Lodewijk de Vrome was het centrale staatsgezag steeds verder afgebrokkeld. De oude graafschappen functioneerden aanvankelijk nog als hogere bestuursinstanties, maar de plaatselijke vazallen onttrokken zich steeds meer aan de macht der graven en hertogen, hetgeen resulteerde in willekeur en onderlinge ruzies, die dikwijls ontaardden in jarenlang durende vete's. Slachtoffer van die anarchie werden vooral de weerlozen: de gewone man (boeren), vrouwen, reizenden, geestelijken en kerkelijke instellingen.³⁾

Vooraf in Aquitanië (Zuidwest-Frankrijk) hebben bisschoppen getracht aan deze anarchie paal en perk te stellen. Aanvankelijk schijnen de bijeenkomsten van bisschoppen en hogere adel, graven en hertogen, die daartoe werden gehouden, vooral nadruk gelegd te hebben op het ontzien van kerkelijke personen en bezittingen zonder veel resultaat. Geleidelijk ging men meer nadruk leggen op het ontzien van alle weerlozen en zo wist men de massa van het volk te winnen voor

een soort volksbeweging. Men betrok de gewone man ook bij 'het concilie', 'concilium' of volksvergadering, waarop een vredesaccord over de vete's werd aangenomen en al degenen, die deze 'vrede' braken, in de ban werden gedaan. Bekend is nog het concilie van Limoges in 994. Bij zo'n volksvergadering stroomden vele duizenden mensen, zelfs uit verre streken, samen. Zij brachten de relieken van de plaatselijke heiligen mee, waardoor deze heiligen persoonlijk aanwezig werden geacht en daarmee hun kerk, hun stad, of zelfs heel het bisdom, waarvan de heilige niet alleen het symbool was maar ook de hoogste vertegenwoordiger.⁴⁾

Het is verwonderlijk, dat noch Hoffmann noch andere mij bekende auteurs hebben gewezen op de overeenkomst van deze volksbeweging met een soortgelijke beweging, die door Julius Caesar in Gaiene (Frankrijk) werd begonnen en die daar lange tijd in zwang bleef. Om de eenheid en saamhorigheid van de pas onderworpen Gallische stammen te versterken, liet Caesar de stamhoofden herhaaldelijk bij elkaar komen in een vergadering, die 'concilium' genoemd werd en die een godsdienstig en bestuurlijk karakter droeg. Het was zijn bedoeling, de bevolking van de provincies te laten samensmelten tot één geheel, om zo een homogeen rijk te vormen.⁵⁾ In later tijd werd zo'n concilium of provinciale landdag regelmatig gehouden. Bij die landdag waren de volksstammen niet alleen vertegenwoordigd door hun leiders maar ook door hun tekens: beelden en inscripties. De bedoeling was, om de eenheid te bevorderen en zo een toestand te scheppen van vrede en rust, die door de heerschappij van Rome aan de wereld werd verzekerd, de Pax Romana, die tegen eventuele aanvallen van buiten diende verdedigd te worden. In de latere eeuwen van het Romeinse rijk gingen de bisschoppen hoe langer hoe meer deze taak overnemen.⁶⁾

Wanneer we letten op de punten van overeenkomst, lijkt de conclusie voor de hand te liggen, dat de bisschoppen van de tiende eeuw, teruggrijpend op de idee van de Pax Romana, hun taak van enkele eeuwen daarvoor weer hebben opgenomen en op overeenkomstige wijze hebben trachten uit te voeren. Zij konden echter weinig resultaat bereiken zonder medewerking van enig wereldlijk gezag.⁷⁾ Waar het gezag van de territoriale vorsten nog krachtig was, wilden deze graag meewerken met de bisschoppen bij het tot stand brengen van deze godsvrede en wisten zij daarvan te profiteren door hun gezag over hun vazallen te versterken.⁸⁾

De godsvredeweging is ontstaan als een praktische oplossing voor een moeilijke situatie van werkelijke of dreigende anarchie, die het hoogste resultaat bereikte, wanneer kerkelijk en wereldlijk gezag samenwerkten en gesteund werden door een algemene volksovertuiging. Pas in later tijd is men de praktische volksbeweging onder leiding van geestelijk en wereldlijk gezag ideëel gaan onderbouwen. Dit zal gebeurd zijn door rechtsgeleerden maar ook door historici, die de ontwikkelingslijn bespeurden en naar het voorbeeld van de klassieke geschied-

schrijvers de ideeën, die zij zagen groeien, in de mond legden van hoofdrolspelers in hun verhaal, zoals Orderitus Vitalis zijn visie op de godsvrede heeft neergelegd in de toespraak van paus Callixtus 11 op het concilie van Reims in 1119.⁹⁾

Bij alle idealisme van 'de eerste religieuze volksbeweging van de middeleeuwen'¹⁰⁾ verloor men de realiteit niet uit het oog. Men heeft zich nooit ingebeeld, de grote oorlog of de kleine plaatselijke strijd te kunnen uitroeien, maar heeft getracht vooral deze onderlinge strijd van plaatselijke heren in te dammen en de kwalijke gevolgen voor onschuldige buitenstaanders te weren. Bij elke uitbarsting van vijandelijkheden trachtte men tot een 'vredesverdrag' te komen. Door samenwerking van geestelijk en wereldlijk gezag werden de overtreders van deze 'vrede' getroffen door rijks- en kerkban, die echter slechts effect had, indien deze uitsluiting uit de wereldlijke en kerkelijke gemeenschap erkend en gedragen werd door de overgrote meerderheid van de bevolking.

Men heeft zich afgevraagd, of hierdoor een nieuw rechtsinstituut werd geschapen. Voor een nieuw rechtsinstituut in strikte zin lijken geen aanwijzingen aanwezig. Dit was ook niet nodig, zolang samenspel van geestelijk en wereldlijk gezag aanwezig was en werd gedragen door een algemene volksovertuiging.

Sommigen hebben getwijfeld, of de zoenprocedure, zoals die uit de latere middeleeuwen bekend is, wel een uitloper was van deze godsvredeweging. Dit is begrijpelijk, omdat men de zoenprocedure alleen kende in de geïnstitutionaliseerde vorm van de steden. Voor de Oirschotse zoenprocedure lijkt die afkomst veel duidelijker, want in de Oirschotse zoenaccorden is niet alleen geregeld sprake van 'zoen en vrede' en 'op soenbreeck ende vredebreck', maar daar staat de zoenprocedure ook dicht bij haar oorspronkelijke vorm.

Dit was alleen mogelijk in een tamelijk kleine, gesloten en overzichtelijke gemeenschap. Het ligt voor de hand, dat in zich snel uitbreidende, grotere en minder overzichtelijke gemeenschappen door een krachtig gezag de godsvredeweging gemakkelijk geïnstitutionaliseerd zou worden. We zien dan ook in de zich snel ontwikkelende steden van de late middeleeuwen het instituut van de 'peysmakers', dat is 'vredemakers' verschijnen, een college, dat met publiekrechtelijke autoriteit bij doodslag een 'vredesaccord' oplegt. Een dergelijk instituut had al een voorloper gehad in de tijd van bisschop Raimundus van Mende in het massif central (1031 - 1051), waar door de bisschop en de graaf twaalf 'iudicarii' rechtsprekenden' werden aangewezen, die zouden uitmaken, welke voorwaarden zouden gelden bij een eventueel gesloten vredesaccord 'constitutio pacis'.¹¹⁾

De godsvredeweging had zich immers vanuit Aquitanië via Bourgondië en Noord-Frankrijk uitgebreid tot Vlaanderen.¹²⁾ Ofschoon zij zich in het Duitse rijk niet zo sterk heeft verspreid, omdat ze daar door een sterker centraal we-

reldlijk gezag niet zo hard nodig was, zal ze toch in onze regio, waar aan de periferie van het Duitse rijk het centrale gezag nauwelijks voelbaar was, een vruchtbare voedingsbodem gevonden hebben. Sedert de vestiging van het Brabantse hertogelijk gezag in onze regio in de twaalfde eeuw viel de adel onder de hertogelijke rechtspraak. Het voorkómen en bedwingen van vete's tussen leden van het gewone volk bleef echter een zaak van locale jurisdictie.

Zo troffen wij de situatie aan in Oirschot bij het begin van ons onderzoek in de oudst-beschikbare bronnen vanaf 1463.¹³⁾ Het is natuurlijk jammer, dat wij niet over gegevens beschikken, om de daaraan voorafgaande ontwikkeling te beschrijven, maar als wij de ontwikkeling gedurende meer dan anderhalve eeuw in kaart brengen, zal daardoor mogelijk een globale indruk kunnen ontstaan van de eerdere situatie.

Uit de oudste bronnen omtrent de Oirschotse zoenprocedure is duidelijk, dat er in de laatste jaren van de vijftiende eeuw een hechte samenwerking was tussen de plaatselijke geestelijke en wereldlijke overheid bij het tot stand brengen van zoen-accorden bij doodslag. Van belang daarbij was natuurlijk het grote gezag van het aloude Oirschotse kapittel. Wanneer we ons beperken tot de zoen-accorden, die vóór 1500 gesloten werden, blijkt, dat in bijna alle gevallen zowel priesters als regenten in de functie van arbiter bij de zoenen optraden.

In de eerste zoen traden als arbiters op de deken, twee kanunniken, een priester, de schout van de heer en een regent.¹⁴⁾ Bij de tweede zoen trad de schout van de heer als arbiter op.¹⁵⁾ Bij zoen nr. 3 zagen we als zodanig een kanunnik en een regent.¹⁶⁾ Bij zoen nr. 4 waren twee priesters en drie regenten arbiters¹⁷⁾ en in nr. 5 twee priesters, de schout van de heer en twee regenten.¹⁸⁾ Bij zoen nr. 6 was de autoriteit van de arbiters nog zwaarder: de deken, een kanunnik (van Eindhoven maar van Oirschotse afkomst) een priester, de schout van Moergestel (ook van Oirschotse familie) en drie regenten,¹⁹⁾ terwijl in nr. 7 drie regenten optraden.²⁰⁾ Alleen in zoen nr. 8 zagen we geen personen met geestelijk of wereldlijk gezag optreden. Alle arbiters waren ons onbekend. Mogelijk waren ze allen afkomstig van Eindhoven.²¹⁾ In de daarop volgende zoenaccorden vóór 1500 traden als arbiters steeds ook personen op met geestelijk en/of wereldlijk gezag: in nr. 9 de schout van de heer en drie regenten;²²⁾ in nr. 10 twee priesters, de schout en een regent;²³⁾ in nr. 11 de schout;²⁴⁾ in nr. 12 twee regenten;²⁵⁾ in nr. 13 een priester en een regent;²⁶⁾ in nr. 14 twee priesters en vier regenten.²⁷⁾

In de loop van het onderzoek hebben wij er al op gewezen, dat herhaaldelijk sprake was van het 'tusschensprecken' van 'goedemannen', die soms ook 'keerslyuden' werden genoemd. In hen moeten we wel mensen zien met een natuurlijk gezag in de gemeenschap, die hun best deden, om vete's te 'keren', te voorkomen. Wij menen daarom, dat we in Oirschot een evenwichtige samenwerking mogen constateren van geestelijk en wereldlijk gezag, gesteund door

een brede volksovertuiging. Dat was de ideale grondslag om de zoenprocedure goed te doen gedijen. Wanneer we hierbij in ogenschouw nemen, dat in Oirschot de zoenprocedure tot in de zeventiende eeuw in zwang is gebleven, terwijl er een complete rechterlijke organisatie bestond, die capabel was om deze materie te behandelen, moet de Oirschotse volksovertuiging wel sprekende voordelen gezien hebben in de zoenprocedure boven rechtspraak van boven af.

Deze voordelen lagen voor de hand en worden ons bij overweging vanzelf duidelijk. Wij moeten er rekening mee houden, dat ruzie tussen twee of meer personen dikwijls voortkwam uit een of andere tegenstelling tussen twee families. In een tamelijk gesloten gemeenschap, waar iedereen iedereen kende en men van elkaar dikwijls de meest intieme dingen wist, bestond weinig privacy, waarop wij tegenwoordig zo gesteld zijn. Een doodslag was dan ook niet enkel een zaak van dader en slachtoffer maar ook van twee families en dan niet slechts in de enge zin, waarin wij dit tegenwoordig opvatten maar meer van een tamelijk uitgebreide clan. Familie en burenschap was dikwijls voor een belangrijk gedeelte identiek. Familieleden werden in die tijd, ook in de zoenakten, aangeduid met het woord 'vrienden' in de betekenis van een bijeenhorende clan of club. In die omstandigheden was een zoen-accordering tussen twee families een heel wat betere voldoening voor de gekwetste partij niet alleen psychisch maar ook reëel. Een bestraffing van de dader met lijfstraf, eventueel doodstraf, of een boete te betalen aan de overheid betekende nauwelijks iets voor de gekwetste familie en evenmin voor het herstel van de vrede in een gespannen situatie. De zoenprocedure had de volle aandacht voor het slachtoffer, die in de huidige tijd dikwijls wordt gemist. Slachtoffer was immers niet alleen de gedode maar evenzeer zijn familie en zeker het gezin, waarvan hij kostwinner was. De zoenprocedure, hoewel dikwijls tijdrovend, was het best geëigend om een troebele sfeer te klaren en groeiende vijandschap en vete's te voorkomen. Met deze vorm van rechtsbedeling werd bovendien een andere moeilijkheid voorkomen en wel, dat de schepenen een dorpsgenoot zouden moeten veroordelen. In tegenstelling tot grotere steden was in Oirschot de afstand tussen regenten en andere inwoners niet groot. Van een patriciaat als in grotere steden was in Oirschot geen sprake. Men kan ervan uitgaan, dat in Oirschot bijna iedere inwoner wel enige familierelatie had met een der regenten. Pas uit later tijd is een bestudeerbaar rechterlijk archief bewaard. Daaruit komt naar voren, dat de Oirschotse schepenen huiverig waren, om processen toe te laten op de criminele rol. Indien maar enigszins mogelijk werd een verzoek van de schout tot inhechtenisneming en procedure op de criminele rol afgewezen. Hij werd dan verwezen naar de ordinaris dingrol, waar op civiele wijze geprocedeerd moest worden en waar de schout geen lijfstraffen doch slechts boeten kon eisen. Tegenover niet-inwoners was de houding enigszins anders en tegen landlopers en dergelijken, die door de volksovertuiging als misdadigers beschouwd werden, werd vrij vlot een criminele procedure toegestaan. Deze mentaliteit zal ook in eerdere eeuwen haar invloed hebben doen gelden.

Samenvattend kunnen we zeker zeggen, dat de zoenprocedure in Oirschot door heel de gemeenschap werd gedragen. Zo is het begrijpelijk, dat ze zo lang en in haar oorspronkelijke vorm in stand bleef.

Enkele keren hebben we geconstateerd, dat de heren ingrepen in de zoenprocedure, in zoverre zij erop stonden, dat ook met hen een zoen zou worden gesloten. Wij vonden echter geen aanwijzing, dat de heren de zoenprocedure als zodanig zouden hebben tegengewerkt. Bij de oudste verleningen van eigen-recht in Vlaanderen in de twaalfde eeuw werd het zoenrecht als zo'n belangrijk punt gezien, dat de steden er heel wat voor over hadden, om dit recht te handhaven.^{2t)} In de snelgroeiende Vlaamse steden is het zoenrecht al snel geïnstitutionaliseerd. Van daaruit heeft dit verschijnsel zich vermoedelijk verspreid, zoals af te leiden valt uit het feit, dat dit geschiedde in Antwerpen, toen deze stad in 1357 onder Vlaams bestuur kwam.²⁹⁾ In Oirschot is het nooit tot een institutionalisering gekomen en is de zoenprocedure voor doodslagen in haar meer oorspronkelijke vorm als iets zo vanzelfsprekends beschouwd, dat we kunnen aannemen, dat de gewoonte reeds bestond vóór de Brabantse occupatie van de latere Meierij in de twaalfde eeuw. 'Vo& 1500 werd de zoenprocedure ook van de zijde der heren als iets zo vanzelfsprekends beschouwd, dat de schout van de heer er regelmatig aan meewerkte door als arbiter op te treden. Dat de schout van de hertog niet als zodanig optrad, lijkt ons zijn reden daarin te vinden, dat er in die tijd nog geen afzonderlijke schout van de hertog voor elk kwartier was, maar dat de hoogschout van stad en Meierij als zodanig optrad, zeker wat de uitoefening van hoge jurisdictie betrof, zodat er vóór 1500 nog geen schout van de hertog in Oirschot woonachtig was.³⁰⁾

Kenmerkend is, dat bij de redelijk uitgebreide optekening van het Oirschotse gewoonterecht nooit iets over de zoenprocedure op schrift is vastgelegd, terwijl er van het Oirschotse erfrecht reeds een volledige redactie uit 1283 bekend is. De oorzaak daarvan lijkt ons te liggen in de aard der zoenprocedure, waarin de regeling voor elk geval lag in handen van de partijen en de eventueel gekozen arbiters. Er kon moeilijk iets anders vastgelegd worden dan de algemene volksovertuiging, dat in geval van doodslag een verzoening diende te geschieden, maar deze overtuiging was blijkbaar zo levendig, dat een schriftelijke vastlegging overbodig geacht werd. Die levendigheid blijkt uit het telkens weer optreden van keersluiden: 'door tusschenspreeken van goede mannen'. Wij kunnen dus zeggen, dat de zoenprocedure in Oirschot puur gewoonterecht geweest is. De ontwikkeling van dit Oirschotse gewoonterecht is daarom enkel te volgen aan de hand van de ter beschikking staande zoen-accorderingen.

Wij hebben in de loop van enkele jaren deze ontwikkeling gadeslagen, maar het zal goed zijn, om die ervaring wat te expliciteren. Wij hopen daarmee in een slotaflevering deze studie af te ronden.

NOTEN

1. Campinia jrg. 11 (1981), blz. 121 e.v. naar J. van Herwaarden, Opgelegde bedevaarten, Assen 1978, blz. 48 - 52.
2. H. Hoffmann, Gottesfriede und Treuga Dei, Schriften der Monumenta Germaniae historica, Stuttgart 1964.
3. Zie hiervoor ook: A.H. Bredero, 'De godsvrede der bisschoppen' in: Kerk en vrede in oudheid en middeleeuwen, red. Dr. L. de Blois en prof. Dr. A.H. Bredero, Kampen 1980, blz. 113.
4. Hoffmann, Gottesfriede, blz. 24 - 31.
5. A.W. Byvanck, Nederland in den Romeinschen tijd, 2 dln., Leiden 1943, dl. I, blz. 169 e.v.
6. Byvanck, Nederland in den Romeinschen tijd 11, blz. 480 - 483.
7. N. Lettinck, 'Vrede in theorie en praktijk bij de geschiedschrijver Orderitus Vitalis (1075 - 1141)' in: Kerk en vrede in oudheid en middeleeuwen, red. Dr. L. de Blois en prof. Dr. A.H. Bredero, Kampen 1980, blz. 156.
8. Bredero, De godsvrede, blz. 115.
9. Lettinck, Vrede in theorie, blz. 152 - 155.
10. Hoffmann, Gottesfriede, blz. 29.
11. Hoffmann, Gottesfriede, blz. 41 e.v.
12. Hoffmann, Gottesfriede, blz. 45 - 69, 130 - 158.
13. Bij de brand van de eerste Sint-Petrus-kerk in 1462 waren met het overgrote deel van het archief ook alle schepenprotocollen verloren gegaan.
14. Alle zoen-accorden van de vijftiende eeuw zijn behandeld in jrg. 12 van Campinia. Voor zoen nr. 1 zie Campinia nr. 45, blz. 66. Met 'regent' bedoelen we in deze context een schepen of oud-schepen.
15. Campinia nr. 45, blz. 71.
16. Campinia nr. 45, blz. 74.
17. Campinia nr. 45, blz. 79.
18. Campinia nr. 45, blz. 82.
19. Campinia nr. 46, blz. 106.
20. Campinia nr. 46, blz. 110.
21. Campinia nr. 46, blz. 113 e.v..
22. Campinia nr. 46, blz. 114.
23. Campinia nr. 46, blz. 116.
24. Campinia nr. 46, blz. 118.
25. Campinia nr. 46, blz. 123.
26. Campinia nr. 47, blz. 159.
27. Campinia nr. 47, blz. 161.
28. van Herwaarden, Opgelegde bedevaarten, blz. 64.
29. van Herwaarden, Opgelegde bedevaarten, blz. 65.
30. Kort na 1500 was dit echter wel het geval. Wij hopen deze kwestie in een latere studie uitgebreid te ontrafelen.

II.

GENEALOGIE SOMERS**door H. Teurlinx**

1. Adam Janse Somers
x Johanna Peters
kind o.a.:
Johannis, volgt 2
2. Johannis Somers
ged. Geertruidenberg 28 dec. 1670, overl. Raamsdonk 4 aug. 1731
x Raamsdonk 5 mei 1696
Agnētis Mathijssse Kamp
kind o.a.:
Adamus, volgt 3
3. Adamus Somers
ged. Waspik 3 feb. 1700
x Raamsdonk 20 jan. 1723
Maria Wildemans, ged. Dussen 9 nov. 1703
kinderen o.a.:
3.1. Johannes, volgt 4
3.2. Maria Anna, ged. Waspik 5 juni 1725
4. Johannes Somers
ged. Waspik 2 nov. 1723, overl. Oirschot 7 mrt. 1788
x Waspik 10 okt. 1747
Anna Petronella Spruijt, ged. Leuven, overl. Oirschot 3 feb. 1812
kinderen:
4.1. Maria Johanna, ged. Geertruidenberg 13 mrt. 1748, overl. Oirschot 11 nov. 1815
4.2. Elisabeth Maria, ged. Geertruidenberg 25 dec. 1749, overl. Oirschot 21 juli 1811
4.3. Adamus, volgt 5 (Oirschotse tak 1)
4.4. Carolina Jacoba, ged. Oirschot 17 juni 1754, overl. aldaar 25 juni 1754
4.5. Martina Jacoba, ged. Oirschot 23 dec. 1755
4.6. Johannes Baptist, volgt 7 (Veldhovense tak)
4.7. Thomas Carolus, volgt 25 (Oirschotse tak 2)
4.8. Maria Anna, volgt 28 (Oirschotse tak 3)
4.9. Gijsberta Maria, ged. Oirschot 22 juni 1765, overl. Leuven 2 apr. 1847

- 4.10. Anna Carolina, ged. Oirschot 27 dec. 1767, overl. aldaar 1 apr. 1800
 4.11. Helena Eleanora, ged. Oirschot 18 jan. 1770
 4.12. Philippus Jacobus, volgt 30 (**Oirschotse tak 4**)

OIRSCHOTSE TAK 1

5. Adamus Somers (4.3.)

ged. Oirschot 8 mei 1752, overl. aldaar 25 dec. 1838
 beroep: schoolonderwijzer
 x Oirschot 12 juli 1778
 Anna Johanna Essens, ged. Oirschot 21 mei 1757
 kinderen:

- 5.1. Petronella Johanna, ged. Oirschot 12 apr. 1779, overl. aldaar
 2 nov. 1816
 x Oirschot 16 juli 1809
 Hendrik van Beers, ged. Oirschot 21 nov. 1774
 5.2. Joannis Baptist, ged. Oirschot 28 feb. 1781
 x Antonia Maria van Schijndel
 5.3. Maria Elisabeth, ged. Oirschot 28 apr. 1783, overl. Oirschot
 15 mrt. 1879
 x Oirschot 24 nov. 1816 Peter Vlijmincx, ged. Oirschot
 19 jan. 1786
 5.4. Clara Joanna, ged. Oirschot 12 aug. 1785, overl. aldaar 23 sep. 1799
 5.5. Thomas Carolus, ged. Oirschot 24 okt. 1787, overl. aldaar
 22 jan. 1791
 5.6. Josephus Johannes, volgt 6
 5.7. Thomas Carolus, ged. Oirschot 3 feb. 1792
 5.8. Philippus Jacoba, ged. Oirschot 31 mei 1794, overl. 6 juni 1794
 5.9. Martina, ged. Oirschot 21 aug. 1796, overl. aldaar 27 nov. 1870
 x Oirschot 9 feb. 1823
 Theodorus Beijssens, ged. Zeelst 17 nov. 1795
 5.10. Antonius, ged. Oirschot 2 mrt. 1799
 5.11. Clara, ged. Oirschot 5 mrt. 1802

6. Josephus Joannes Somers (5.6.)

ged. Oirschot 17 nov. 1790, overl. aldaar 2 juli 1855
 beroep: bakker
 x Oirschot 23 juni 1822
 Johanna Maria Spaapen, ged. Oirschot 23 mei 1797
 kinderen:
 6.1. Anna Geertruida, geb. Oirschot 16 juni 1823

- 6.2. Maria Elisabeth, geb. Oirschot 19 feb. 1825, overl. aldaar
 27 dec. 1825
 6.3. Johannes Cornelis, geb. Oirschot 23 sep. 1826
 6.4. Ludovicus, geb. Oirschot 4 apr. 1828, overl. aldaar 7 okt. 1828
 6.5. Clara Josepha, geb. Oirschot 8 juli 1829
 6.6. Louis Theodorus, geb. Oirschot 26 okt. 1831
 6.7. Joseph Johannes, geb. Oirschot 25 dec. 1833, overl. aldaar
 27 feb. 1834
 6.8. Maria Barbara, geb. Oirschot 16 dec. 1834
 6.9. Geertruida Hendrika, geb. Oirschot 21 jan. 1838

VELDHOVENSE TAK

7. Johannes Baptist Somers (4.6.)

ged. Oirschot 29 apr. 1758, overl. Veldhoven 23 jan. 1836
 beroep: ontvanger der belastingen, president-schepen, sinds 1810 eigenaar
 van "De Swaen" in Veldhoven¹⁾
 x Veldhoven 21 mei 1786
 Antonetta van Don, ged. Veldhoven 14 nov. 1761, overl. aldaar
 25 mrt. 1812

kinderen:

- 7.1. Johanna Wilhelmina, ged. Veldhoven 19 feb. 1787
 x Oirschot 13 apr. 1823
 Cornelis Spaapen, ged. Oirschot 15 mei 1788
 7.2. Johannes Henricus, volgt 8 (**Veldhovense tak, stam 1**)
 7.3. Johannes Baptist, ged. Veldhoven 22 apr. 1790
 7.4. Maria Francisca, ged. Veldhoven 27 nov. 1791, overl. Rotterdam
 20 mei 1856
 x Cornelis van Dijk
 7.5. Elisabeth, ged. Veldhoven 13 dec. 1793
 x Johannes Franciscus Driessen, ged. Maastricht
 7.6. Johannes Franciscus, ged. Veldhoven 24 juli 1795, overl. aldaar
 3 jan. 1828
 7.7. Maria Anna, ged. Veldhoven 4 apr. 1797, overl. Eindhoven
 6 mei 1858
 x Veldhoven 21 juli 1837
 Gerardus Huijting, ged. Bergh 25 aug. 1810, overl. Eindhoven
 28 jan. 1859
 7.8. Antoon, ged. Veldhoven 2 dec. 1800
 7.9. Leonard, volgt 9 (**Veldhovense tak, stam 2**)

Het hoekpand, midden op de foto, is het voormalige pand De Swaen, dal Johannes Baptist Somers (7.) in 1810 verwierf. Foto hoek Dorpstraat - Locht- Heerseweg, 1925. (Streekarchief, Fotocollectie Veldhoven, nr. 1592)

- 7.10. Anna Catharina, ged. Veldhoven 30 mei 1804, overl. aldaar 19 apr. 1874
 x Veldhoven 3 juli 1840
 Henricus van de Sanden, ged. Veldhoven 4 sept. 1801, overl. aldaar 31 jan. 1880

VELDHOVENSE TAK, STAM 1

8. **Henricus Johannes Somers (7.2.)**
 ged. Veldhoven 27 apr. 1788, overl. aldaar 23 sep. 1866
 beroep: ontvanger der Rijksbelastingen
 x Zeelst 6 mei 1819
 Anna Catharina van Lierop, ged. Zeelst 18 apr. 1787, overl. Veldhoven 24 jan. 1856
 kinderen:
 8.1. Antonetta, geb. Veldhoven 21 juli 1820, overl. aldaar 9 feb. 1880
 8.2. Johanna Maria, geb. Veldhoven 9 apr. 1822, overl. Zeelst 17 mei 1900

- 8.3. Johannes Baptista, geb. Veldhoven 22 nov. 1823, overl. Gestel 23 mrt. 1847
 8.4. Antonius, volgt 10
 8.5. Franciscus, geb. Veldhoven 27 apr. 1827, overl. aldaar 1 juni 1895

10. Antonius Somers (8.4.)

- geb. Veldhoven 31 dec. 1825, over▶. Cuijck 8 sept. 1908
 beroep: boekhouder
 x Gestel c.a. 13 nov. 1872
 Maria Theresia Verstegen, geb. Gestel c.a. 22 mrt. 1836
 kinderen:
 10.1. Anna Catharina, geb. Gestel 7 dec. 1876
 10.2. Cornelis Joannes Rudolf, geb. Gestel 11 mei 1878
 10.3. Maria Emilia, geb. Gestel 17 dec. 1880
 10.4. Maria Catharina, geb. Gestel 31 mrt. 1883

NOOT

- (1) Voor de functies van Johannes Baptist Somers te Veldhoven, zie: Campinia V-IX, hoofdstuk Notulen... van de dingbank Veldhoven-Zeelst-Blaarthem, met name V, 9, 52; VI, 142. Voor het bezit van De Swaen, zie Campinia XVI, 51-54, artikel van A. van Run daarovei.

(wordt vervolgd)

KEMPISCHE CURIOSA 7

HET RAADHUIS IN VERWACHTING

door J. Lijten

Wat heeft dat nu te betekenen, zult u misschien vragen. Toch heeft het Oirschotse raadhuis zich wel degelijk serieus voorbereid op de komst van de ooievaar, al is dat dan bijna driehonderd jaar geleden.

In de zomer van 1692 was er een grootonderhoudsbeurt (een van de vele) nodig voor het toen bijna honderdtachtigjarige raadhuis. Volgens goed gebruik werd dit onderhoud publiek aanbesteed. Het bestek werd in summiere vorm opgenomen in het aanbestedingscontract. Het omvatte voornamelijk reparaties aan ramen, kozijnen en vensters maar daarnaast ook de opdracht tot iets nieuws, aldus geformuleerd: 'Item om boven op den Raethuyse te maecken eenen oijversnest in forma en daeronder te hangen een clocxken tot luidens toe.' Naast het benodigde ijzerwerk zou ook het hout door het dorpsbestuur geleverd worden, maar de aannemer zou met de burgemeester (= gemeente-ontvanger) naar Den Bosch moeten gaan, om daar het benodigde hout zo voordelig mogelijk in te kopen.

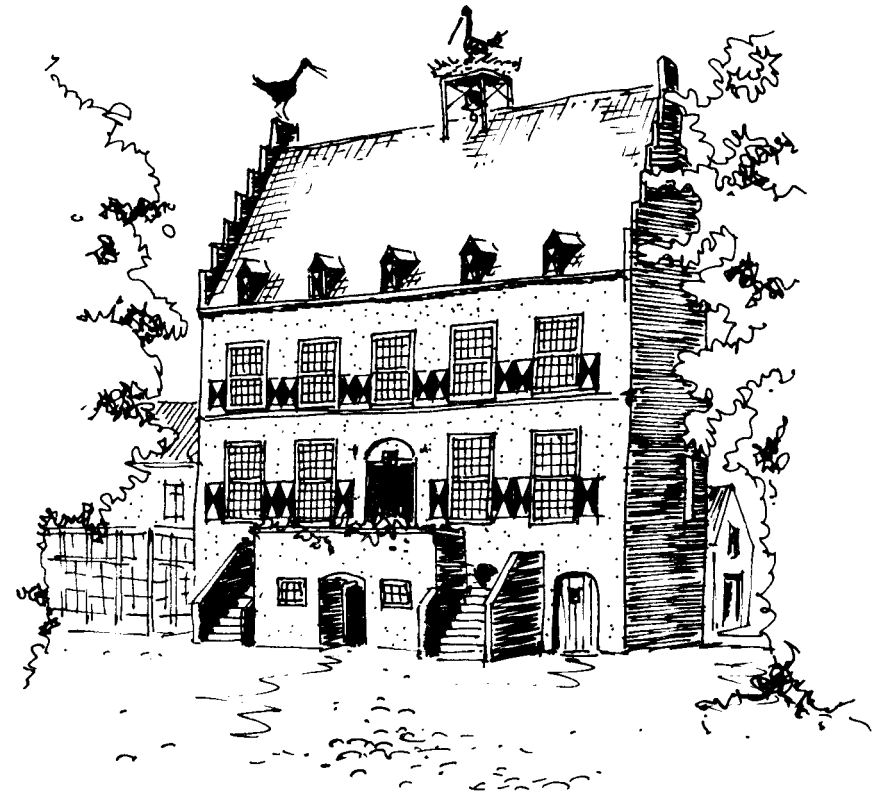
Het klokje zal als brandklok bedoeld zijn. In tijd van nood was dat alarm vlugger te bedienen dan de brandklok in de toren, waar men eerst een heel eind moest klimmen, om de klok te kunnen luiden. Het was heel praktisch gezien, om het klokketorentje te combineren met een 'oijversnest', maar het is niet waarschijnlijk, dat men deze combinatie zou hebben gekozen, als er geen reële kans was geweest op aanneming van de aangeboden bouwplaats.

Nog een ander nieuwtje moest door de aannemer worden uitgevoerd en dat is nog steeds aanwezig, zij het in enigszins andere uitvoering: 'Item sal den tienne-mer moeten maecken een buertien (bordje) lanck drie voeten en breed 2 voeten met eenen lijst daerboven, om voor het Raethuys gehangen te werden tot het opplecken van de placaten'. Het aanplakbord van het raadhuis is dus al bijna drie eeuwen aanwezig.

Het hele werk werd op 9 juli 1692 'ten overstaen van alle de schepenen en eenige van den Eede als getuijgen' aangenomen door Jan Dielis van Ginhoven voor de som van 'achtendertich gulden, dico 38-0-0'.

Of het echtpaar Ooievaar zich metterdaad op het raadhuis gevestigd heeft, is ons helaas onbekend.

Bron: O.A.A.O., vrl. inv. nr. 8378.

*Jan Coppens heeft de dakkapellen erbij getekend.
Deze waren toen aanwezig en zijn pas afgebroken in 1756.
(Prot. v. allerhande akten 1756, fol. 96)*

*De halve vensters van de ramen horen er natuurlijk aan. De duimen zijn notabene nog aanwezig. Het is onbegrijpelijk, dat Oirschot zo'n belangrijk monument zo lang in zijn hemdsmouwen laat staan.
Tekening: Jan Coppens, Haghorst.*

IV. DE LATIJNSE SCHOOL VAN OIRSCHOT

door J. Lijten

Er is weinig gepubliceerd over het onderwijs in de middeleeuwen en het gepubliceerde is dan dikwijls nog van geringe kwaliteit. Nog in 1987 achtte de gepensioneerde longarts, K. Witsenburg zich geroepen om een 'Catalogus van 125 Nederlandse Latijnse scholen' te publiceren. Niet alleen bleek de man niet in staat tot enig zelfstandig wetenschappelijk onderzoek, maar zelfs was het hem onmogelijk, om de hem op de gevraagde tijd aangeleverde, exacte en gedocumenteerde gegevens over de Oirschotse Latijnse school te verwerken, zodat zijn 'informatie' over onze school in hoofdzaak bestaat uit ongefundeerde beweringen.

Zelfs het boek van professor Post kan bij de oppervlakkige lezer een verkeerde indruk wekken, met name de daarbij gevoegde kaart, die als titel draagt 'Scholen vóór de reformatie in de noordelijke Nederlanden', maar die genoemd had moeten zijn 'Ons bekende scholen vóór de reformatie in de noordelijke Nederlanden'.¹⁾ Post schrijft wel: 'Dat er veel meer scholen zijn geweest dan op de kaart vermeld worden, is zonder meer duidelijk'²⁾, maar bij het bekijken van de kaart zijn de meeste lezers dit vergeten, als zij het al gezien hebben. Zo geeft de kaart voor de hele Meierij nog geen tien scholen, terwijl er zeker vele tientallen geweest zijn. Vermeldingen van scholen in de bronnen, zeker van kleinere scholen, zijn uiterst toevallig. Uit die toevallige vermeldingen van scholen in zeer kleine dorpen kan worden afgeleid, dat zeker nog een hele rij van dat soort dorpen - en a fortiori de grotere plaatsen - ook een school heeft gehad.³⁾ Hieruit valt af te leiden, dat in onze streken het voorschrift van het vierde concilie van Lateranen, om bij elke parochiekerk een school op te richten, in het algemeen in toepassing is gebracht.⁴⁾

In principe had elke parochie een school. Zo werd bij de oprichting van de parochie Best in 1553 bepaald, dat er ook een school mocht worden opgericht.⁵⁾ Als men daaruit zou willen afleiden, dat er toen in Best een school gebouwd is, vergist men zich. De school werd bij de oprichtingsakte van de parochie geëgaliseerd. Zij bestond reeds van te voren en beschikte ook van te voren over een eigen schoolgebouw, zoals blijkt uit de vermelding van de school naast de kerk als belendend perceel in 1550.⁶⁾

HET BEGRIP SCHOOL

Met het woord 'school' kan men aanduiden het gebouw of het onderwijsinstituut. Maar het werd vroeger ook nog in een andere betekenis gebruikt. In vele kleinere dorpen had men tot in het begin van deze eeuw veelal scholen met slechts twee leerkrachten: de bovenmeester en de ondermeester. De ondermeester had

dan gewoonlijk de laagste drie leerjaren les te geven en de bovenmeester de hoogste drie leerjaren. De afdeling van de ondermeester met zijn leerlingen werd 'de kleine school' genoemd en die van de bovenmeester 'de grote school'. Zo heb ik nog vele oudere mensen over hun schooltijd horen spreken. Het woord 'school' duidt daar dus aan een schoolafdeling met *een* eigen lokaal en een eigen leerkracht. Wij zullen er terdege rekening mee moeten houden, dat in de bronnen het woord 'school' dikwijls in deze laatste betekenis wordt gebruikt. Zo wordt in de Oirschotse kapittelstatuten van 1293,⁷⁾ ca. 1459,⁸⁾ 1472⁹⁾ en ook in het eedsformulier van de scholaster¹⁰⁾ het woord school in het meervoud gebruikt. Dit wijst er tevens op, dat de Oirschotse school in de dertiende en veertiende eeuw twee (of meer?) afdelingen had.

HET ONDERWIJS

Twee (of meer) afdelingen was bij de belangrijke scholen algemeen, tenzij mischien in perioden van verval of crisis. Toch moeten we niet de fout maken, om de lagere afdeling als 'Nederlandse' (in zoverre we dit begrip kunnen gebruiken) en de hogere als Latijnse school te zien. Deze scheiding is op den duur wel gekomen maar in Oirschot niet vóór 1648. Dit hangt samen met de oorsprong van dit onderwijs.

Vanaf het begin van het christendom in onze streken was de kerkelijke taal Latijn. Misdiens en zangers moesten enigszins wegwijls gemaakt worden in het Latijn. Daaruit groeide enig onderricht in het begrijpen, spreken, lezen en schrijven van Latijn. Men leerde dus geen Latijn vanuit een eerder geleerde volkstaal, die tot ver in de middeleeuwen nog primitief was, maar men leerde twee talen naast elkaar: een primitieve spreektaal en een schrijfbaar cultuurtaal. Dit had tot gevolg, dat de primitieve volkstaal, waarin nauwelijks zinsconstructies bestonden, deze dikwijls overnam van het Latijn, welke dan weer niet pasten en moesten worden bijgeschaafd. Zo is de tegenwoordige Nederlandse taal vooral op de middeleeuwse scholen gegroeid.

Dat het zo gegaan is, blijkt het best uit het handboek, dat heel de middeleeuwen op de lagere afdeling van de school gebruikt is, 'de Donaat', geschreven in het Latijn door Aelius Donatus, de leermeester van de H. Hieronymus in 350. Meer dan duizend jaar is dat boek, herschreven en weer herschreven en aangepast, de bron geweest van de eerste Latijnse kennis van kinderen van een jaar of tien, twaalf. I I) De leerlingen, die 'de Donaat' en daardoor de grondprincipen van de Latijnse taal kenden, konden overgaan naar de hogere afdeling van de school. De scholen op de kleinere dorpen gingen niet verder dan de stof voor de lagere afdeling, als ze al zover kwamen. Als die scholen behoorlijk waren, konden de leerlingen daarvandaan naar de hogere afdeling van een grotere school.

Het handboek voor het Latijn van de hogere afdeling was in de tijd, waarover wij informatie hebben het Doctrinale van Alexander de Villa Dei. In de zestien-

de eeuw werd onder invloed van de humanisten meer gewerkt in de richting van klassiek Latijn. Hierdoor werd het Latijn echter een dode taal, terwijl het middeleeuws Latijn een levende taal was gebleven, die de leerlingen in de hogere afdeling ook onderling moesten spreken en die de voertaal was van alle college's en handboeken aan de universiteiten van heel West-Europa.¹²⁾ Daarnaast werd in de hogere afdeling van een goede school een algemene wetenschappelijke en godsdienstige vorming gegeven, zodat een school als de Oirschotse de volledige opleiding was voor diverse functies ook voor priesters, van wie de overgrote meerderheid in Oirschot nooit universitaire studies gevolgd had,¹³⁾

DE OIRSCHOTSE SCHOOL IN DE OUDSTE TIJD

Uitgaande van het voorafgaande mag men veronderstellen, dat Oirschot vanaf zijn ontstaan als parochie een school heeft gehad. Frenken zegt dan ook: 'De geestelijkheid der oude Lieve-Vrouwe-parochie zal wel reeds in de Karolingische tijd een school hebben geëxploiteerd'³⁴⁾ Als oudste vermelding van de Oirschotse school noemt men gewoonlijk de kapittelstatuten van 1293.¹⁵⁾ Impliciet lijkt me de school reeds vermeld in het levensverhaal van de 1-1. Odulphus.¹⁶⁾ Daar wordt verteld, dat Odulphus gestudeerd heeft., priester gewijd is en er dan over denkt, om kloosterling te worden, maar op verzoek van zijn ouders eerst enige tijd we,kzaam blijft in de zielzorg te Oirschot. Als argument van de ouders wordt opgegeven, dat hij daar (in Oirschot) is geboren en opgevoed. Men kan daar toch niets anders in lezen dan dat hij, zoals ook later gebruikelijk was, heel zijn ding in Oirschot gehad heeft.¹⁷⁾

Frenken heeft wel gezegd evenwel zonder enig objectief argument - dat het aanemelijk zou zijn, dat Odulphus een monnik van Sint-Truiden was. En Jan Rogier, destijds streekarchivaris in Oirschot, trachtte Dom. C. Damen van de Sint-Paulusabdij te Oosterhout, die toen het leven van Odulphus bestudeerde, achter deze zienswijze te krijgen. Deze liet echter weten, dat daarvoor geen enkel argument aanwezig was" Odulphus had zich echter van deze touwtrekkerij niets aangetrokken en zich na zijn studie en enkele jaren priesterlijk werk in Oirschot naar Utrecht begeven, omdat hij monnik-missionaris wilde worden.

MET SCHOOLBESTUUR

Vat wij weten over de oudste tijd van de Oirschotse school, steunt voor het grootste gedeelte op de bepalingen daaromtrent in de Oirschotse kapittelstatuten. De nand tussen kerk en school in de middeleeuwen is duidelijk, het bestuur over de school was echter een andere kwestie. Op verschillende manieren kwam het estriur over de scholen in de steden in de loop van de veertiende, vijftiende of zestiende eeuw aan het stadsbestuur.²⁰⁾ Voor Oirschot gold dit niet. Het bestuur van de Oirschotse school is tot in de zeventiende eeuw in handen van het kapit-

tel gebleven. Deze bestuurstaak omvatte twee zaken: de benoeming van de rector op voordracht van de scholaster²¹⁾ en het toezicht op de goede gang van zaken op de school en op de persoon van de rector, die als een in dienst van het kapittel staande functionaris werd beschouwd,²²⁾

HET DAGELIJKS BESTUUR: DE SCHOLASTER

In 1248 richtte hertog Hendrik III van Brabant in het kapittel van de H. Oda te Sint-Oedenrode het dekenaat en de scholasterij op.²³⁾ Deze ingreep had ten doel, om zowel in het kapittel als in het schoolwezen in bestuurlijk opzicht orde op zaken te stellen. Als voornaamste taak van de scholaster wordt genoemd, dat hij moet zorgen voor een competente leerkracht. Voor Oirschot is een dergelijke hertogelijke ingreep wel bekend aangaande het dekenaat maar niet wat de scholasterij betreft. Er is echter geen enkele aanleiding, om te denken, dat er veel verschil geweest is tussen Oirschot en Sint-Oedenrode.

Zowel Post²⁴⁾ als Frenken²⁵⁾ schijnen ervan uit te gaan, dat de scholaster aanvankelijk zelf les gaf. Het is echter waarschijnlijker, dat de scholaster noch in Sint-Oedenrode noch in Oirschot ooit zelf les gegeven heeft, maar dat de functie is ingesteld, toen de school al wijd en breed functioneerde, om een meer professioneel en alert bestuur te creëren.

Nu wordt in de instellingsakte van de Rooijse scholasterij bepaald, dat een nieuwe scholaster evenals een deken door de kanunniken gekozen werd en dat de gekozen kandidaat, als hij geschikt was, door de hertog benoemd moest worden.²⁶⁾ Uit de context is duidelijk, dat deze bepaling gemaakt is, om het kapittel te dwingen een bekwaam persoon te kiezen.

Nu waren de Brabantse hertogen wel vlot, om de door henzelf gemaakte bepalingen opzij te zetten, als het hun beter uitkwam, maar om aan de benoeming door de hertog van een scholaster de conclusie te verbinden, dat de school domaniaal bezit was, lijkt ongegrond. De benoeming zal als regel gevolgd zijn na de keuze door de kanunniken, zoals dat in Oirschot ook gebeurde bij de deken. Aangezien het Oirschotse kapittel tot in de zeventiende eeuw steeds heeft vastgehouden aan de eigen keuze, ondanks enkele pogingen van de hertog, om zijn protégé te pousseren als deken, kunnen we niet anders veronderstellen dan dat het kapittel ook bij de benoeming van de scholaster aan zijn eigen keuze heeft vastgehouden.

De taak van de scholaster wordt al summier omschreven in de statuten van het kapittel²⁷⁾ maar uitgebreider en exacter in de eedsformule van de scholaster.²⁸⁾ Zijn taak was het, te zorgen voor een rector, die geleerd was en goed les kon geven. Deze diende hij ter benoeming voor te dragen aan het kapittel en hem zijn salaris uit te betalen, dat zelfs met evenzoveel woorden genoemd wordt in de eedsformule: 4 mud rogge en 4 mud gerst. Daarnaast had hij de zorg voor

het materiële onderhoud van de schoollokalen. De benoeming van een ondermeester (of meerdere) voor de lagere afdeling zal, zoals op meerdere plaatsen, aan de rector zijn overgelaten.

DE NAMEN VAN ENKELE SCHOLASTERS

Slechts door toevallige vermeldingen zijn ons de namen van enkele scholasters bekend. De scholaster Jan zoon van Wouter Toyart, die in 1487 vermeld wordt bij een pacht, die van hem afkomstig was,²⁹⁾ zal vroeg in de veertiende eeuw geplaatst moeten worden, daar zijn vader, Wouter Toyart bekend is als rentmeester van de hertog voor de Meierij rond 1300.³⁰⁾ Vermoedelijk heeft hij het jaargetijde gesticht voor zijn vader en moeder en zijn broer Rutger, die pastoor was geweest in Baerle.³¹⁾ Jan de Menhert is bekend doordat hij in 1335 een kwitantie gaf voor een geloste schuld aan Lodewijk Berthout van Berlaer, heer van Helmond.³²⁾ Twee scholasters, een Albertus en een Wilhelmus, worden vermeld in de oorspronkelijke tekst van het jaargetijdenboek van het Oirschotse kapittel.³³⁾ Zij zullen vermoedelijk geplaatst moeten worden in de veertiende of de eerste helft van de vijftiende eeuw. Willem Vos wordt genoemd als scholaster in 1363.³⁴⁾ Hij had een natuurlijke zoon Jan³⁵⁾ en is mogelijk de Wilhelmus Scholasticus van het jaargetijdenboek. In 1383 was hij overleden en werd zijn opvolger, Henrick zoon van Yda Elsenhoet, door de hertogen Wenceslaus en Johanna benoemd.³⁶⁾

Henrick van Petershem, een bastaard uit de familie van de heren van Oirschot, blijkt in 1445 scholaster te zijn en op dat moment in Leuven te studeren.³⁷⁾ Anders dan Frenken lijkt te suggereren, was deze studie aan de universiteit (studium generale) geheel overeenkomstig de kapittelstatuten en zeker in het belang van kapittel en school. Hij is zeker dertig jaar scholaster geweest, want in 1475 had hij dezelfde functie nog, zoals blijkt uit het hem gegeven verlov, om een testament te maken.³⁸⁾ Bij het vaststellen van de kapittelstatuten d.d. 1472.11.26 tekende hij als eerste zonder daarbij enige kwaliteit te noemen.³⁹⁾ Van hem zijn twee natuurlijke zonen bekend, Rutger⁴⁰⁾ en Henrick.⁴¹⁾

De volgende ons bekende scholaster was Gysbrecht Peterszoon van der Hert, oomzegger van de eveneens Oirschotse kanunnik Gerard van der Schaut. Wij vonden hem het eerst als scholaster vermeld in 1536; hij was toen pas 29 jaar.⁴²⁾ Hij komt herhaalde malen voor in de schepenprotocollen, waarbij zijn kwaliteit van kanunnik en scholaster gewoonlijk genoemd wordt. Hij was 35 jaar scholaster, maar had geen enkele wijding ontvangen en was slechts clericus 'onder een simpel cruen'; hij had twee natuurlijke dochters, Cathelijn en Elsbene, zoals blijkt uit het testament, dat hij d.d. 1571.07.07 maakte ten overstaan van schepenen.⁴³⁾ Hij overleed in 1575 en werd opgevolgd door Anthonius Berwout

Na deze is ons geen scholaster bekend vóór Jan Daems van Nuenen, de stichter van het Jan-Daems-gasthuis in de Molenstraat, die in 1608 bij de visitatie van het kapittel door bisschop Masius als zodanig wordt genoemd.⁴⁵⁾ Hij overleed in 1614.⁴⁶⁾ Zijn opvolger was kanunnik Lucas de Gaule, die bij de visitatie door bisschop Zoes in 1615 als zodanig vermeld wordt, maar die niet resideerde, wat voor de school natuurlijk ongunstig was.⁴⁷⁾ Deze werd in 1627 opgevolgd door Matheus Leermans, die zijn canonicat in Oirschot vermoedelijk slechts zag als een sport op de ladder, om hogerop te komen en in 1633 vertrok naar Brussel.⁴⁸⁾ Van 1633 tot 1651 functioneerde Cornelius Poirters uit Oisterwijk, die werd opgevolgd door Peter van Anandel, gereformeerd en sinds 1646 nominaal en sinds 1648 functionerend secretaris van Oirschot.⁴⁹⁾ Deze zou het einde van de Oirschotse school meemaken.

DE RECTOR

De taak van de rector was vanzelfsprekend het onderwijs. Hij moest daartoe niet alleen voldoende geleerd zijn maar ook een goed docent, zoals in de eedsformule van de scholaster is ongedrukt.⁵⁰⁾ In die eed komt ook tot uiting, dat de taak van de rector zich mede uitstreckte tot de koordienst van het kapittel, waar hij bepaalde zangen moest inzetten en leiding geven aan de scholierenzangertjes. Dit omvatte nogal wat in een kapittelkerk als de Oirschotse, waar elke dag een gezongen hoogmis was. Ook als we aannemen, dat een groot gedeelte van het koorofficie werd geciteerd, zal de assistentie van de rector en zijn zangertjes toch herhaaldelijk nodig geweest zijn bij gezongen lauden en vespers. V66r de instelling van de cantorij zal de rector de muzikale leiding gehad hebben van alle gezongen onderdelen van het officie.

Ook de eigenlijke onderwijstaak was geen sinecure. Wij hebben wel geen gegevens over de Oirschotse school, maar deze zal veel overeenkomst vertoond hebben met andere. Zo vermeldt het rooster van Gouda zes lesuren op zes dagen per week en nog drie op zondag.⁵¹⁾ Vacanties waren er weinig. In Alkmaar waren twee vacanties in het jaar van elk twee weken, maar dan moesten nog verschillende zaken vooral in de kerk doorgaan.⁵²⁾ Wij hebben wel het vermoeden, dat in Oirschot tijdens de oogst ongeveer een maand vacantie was. Dan moesten allen van klein tot groot meehelpen bij het handmatig maaien, binden en binnehalen van de graanoogst.

Daarbij waren de klassen voor ons onvoorstelbaar groot. In Alkmaar worden 600 leerlingen vermeld onder 6 leerkrachten, maar in 's-Hertogenbosch 1000 leerlingen onder 7 leerkrachten. Dat er 150 leerlingen in één schoollokaal zaten, schijnt niet ongewoon geweest te zijn.⁵³⁾

Bovendien had de rector nog het toezicht op de scholieren tijdens de pauzes en zelfs buiten de schooltijd. Er heerste dan ook, als de school goed wilde zijn,

een strenge tucht en de rector had vergaande strafbevoegdheid.⁵⁴⁾ Zijn inkomen bestond voor het grootste deel uit de schoolgelden, die de ouders van de leerlingen betaalden.

Wat de personen van de Oirschotse rectoren betreft, beschikken we vóór de zeventiende eeuw over slechts twee namen. Mr. Dirck Back wordt terloops genoemd in 1556 als ontvanger van een legaat en als huurder van een huis.⁵⁵⁾ Drie jaar later hebben zijn erfgenamen kwestie met de scholaster over achterstallige uitbetaling.⁵⁶⁾ Behalve deze is nog bekend 'Mr. Willem van de Ven sangmeester ende schoolmeester', die gesignaleerd werd op het Caeciliafeest in 1593.⁵⁷⁾ Voor het overige beschikken we enkel over gegevens betreffende de rectoren in de zeventiende eeuw. Deze komen bij de eindperiode der Oirschotse school ter sprake.

DE SCHOOL IN DE ZEVENTIENDE EEUW: VERVAL, HOOGBLOEI EN ONDERGANG.

VERVAL

De laatste decennia van de zestiende eeuw waren voor de Meierij onrustige tijden. Vele, dikwijls min of meer ongeordende, legertroepen maakten vooral het platteland onveilig. Het kapittel had geruime tijd een toevlucht gezocht binnen de veilige stadsmuren van 's-Hertogenbosch. Dit ontbreken van bestuurlijk toezicht was ongunstig voor de school, die het toch al moeilijk had in omstandigheden, die de aandacht en concentratie afleidde. De toestand van de school zal dus niet florissant geweest zijn op het moment, dat Peter van Vladeracken, oud-docent van de Bossche school en bekend humanist, in 1604 pastoor werd in Oirschot. Hij wordt soms genoemd als rector of docent aan de school en soms als scholaster, maar was geen van beide. Als rector wordt in 1605 genoemd heer en meester Cornelis Jan Mercx.⁵⁸⁾ Deze is de enige, ons bekende, rector, die, zoals uit deze titulatuur blijkt, priester was. Scholaster was in 1608 en vermoedelijk al eerder Jan Daems van Nuenen.⁵⁹⁾ Wat er aan de hand geweest is, kunnen we alleen afleiden uit het verslag van de visitatie van het kapittel door bisschop Masius in 1608.⁶⁰⁾ Daaruit blijkt, dat drie kanunniken, onder wie de scholaster, bij het onderzoek naar de kwaliteit van het kerkelijk officie ongevraagd ter sprake gebracht hadden, dat de cantor een nog jonge geestelijke was, die les volgde bij pastoor van Vladeracken. Bij het verschijnen van de pastoor werd door de bisschop hierop niet ingegaan. Het lijkt, dat de kanunniken niet te spreken waren over het optreden van de pastoor. Het is praktisch zeker, dat deze geen vrede had met het zijns inziens te lage peil van de Oirschotse school en daarom enkele, vermoedelijk de meestbelovende, leerlingen particulier les was gaan geven. Dit was niet alleen een motie van wantrouwen aan het adres van school, rector en tevens van het kapittel als schoolbestuur maar ook een financieel nadeel voor de rector. Deze zienswijze wordt bevestigd door de opmerking van Folkert Reys,

de enige gegradueerde kanunnik, bij de volgende visitatie door bisschop Zoes in 1615, die zegt, dat 'de pastoor geen jongelui van de school moet aftrekken, wat een inbreuk op de rechten van de schoolmeester is'.⁶¹⁾ De opmerking van kanunnik Gevardus van Ostade zal in deze context vertaald moeten worden met 'dat de pastoor ook op moet houden met school doen'.⁶²⁾ Het wordt nog versterkt door de verklaring van pastoor Peter van Vladeracken over de school, waarin hij 'zegt, dat de schoolmeester zijn taak niet voldoende vervult, omdat hij teveel in beslag genomen wordt door zijn taak als kapittelnotaris; dat hij van mening is, dat er een leerkracht bij moet komen en dat hij (de schoolmeester) ernstig vermaand moet worden, om meer zorg aan de school te besteden en niet zoveel in herbergen te komen'.⁶³⁾

De mening van pastoor van Vladeracken, dat de schoolmeester meer zorg aan zijn school zou moeten besteden, werd gedeeld door kanunnik Wouter van Cuyck.⁶⁴⁾ De overtuiging, dat een tweede leerkracht nodig was, werd ook uitgesproken door de langst residerende kanunnik, Jaspas de Vos, die tevens wees op de noodzaak van restauratie van het schoolgebouw.⁶⁵⁾ Er werd nog gewezen op de absentie van de scholaster, Lucas de Gaule, die natuurlijk niet bevorderlijk was voor de goede gang van zaken op de school. Alle kanunniken, die hun mening gaven over de school, konden ermee instemmen, dat het dorpsbestuur samen met het kapittel de school zou gaan besturen, als het deze wilde subsidiëren.

De bisschop heeft blijkbaar in deze gunstige omstandigheden en misschien zelfs op verzoek van het kapittel het dorpsbestuur benaderd, om de school op deze voorwaarde te subsidiëren. In zijn brief van 1615.07.21, een week na de visitatie, wees het dorpsbestuur deze suggestie vooralsnog van de hand op het motief, 'dat om in de schoole eenen goeden rector ende ondermeester te hebben oft eenen schoolmeester alleen te houden, stont tot laste van den scholaster ende capitulle ....' Wel had het dorpsbestuur 'omme te thoonen de goede affectie, die wy hadden totter schoole' het schoolgeld verdubbeld van 10 stuiver tot 20.⁶⁶⁾ Tot het veranderen van dit Oirschotse standpunt zouden ingrijpende externe factoren pas de doorslag geven.

Uit de aangehaalde gegevens komt de situatie van de Oirschotse school van het begin van de zeventiende eeuw naar voren. Afgaande op de formulering, die het dorpsbestuur gebruikt, kunnen we ervan uitgaan, dat bij een school met twee afdelingen gesproken werd van een rector en een ondermeester en bij een school met slechts één afdeling van een schoolmeester. De eerste situatie werd voor Oirschot als normaal beschouwd, de tweede als een teken van verval. Als we op deze terminologie mogen afgaan - en dat lijkt ons legitiem - heerste de situatie van verval reeds kort na het midden van de zestiende eeuw, want Mr. Dirck Back wordt in 1556 en 1560 'schoolmeester' genoemd en evenzo Mr. Willem van de Ven in 1593.⁶⁷⁾

De schoolmeester van 1615 wordt in de aangehaalde stukken nergens met name genoemd. Wel wordt gezegd, dat hij tevens als kapittelnotaris fungeerde. Kapittelnotaris in die tijd was Mr. Lambert van Boxtel, die fungeerde in 1611 en 1623⁶⁸⁾ en die tevens als schoolmeester in 1619 genoemd is.⁶⁹⁾

HOOGBLOEI

De externe factoren, die een ingrijpende verandering brachten in de situatie van de Oirschotse school, lagen op militair en politiek terrein. Na de verovering van 's-Hertogenbosch door de staatse troepen in 1629 kwam de Bossche Latijnse school in gereformeerde handen. De staten bliezen hun aanspraken op de Meierij wel hoog van de veilige Bossche muren, maar hun ambtenaren waagden zich slechts af en toe onder zwaar militair escorte in de Meierij om de buit binnen te halen. In feite bleef in Oirschot het bestaande bestuur en ook de school doorfunctioneren. Deze Oirschotse school werd onmiddellijk een toevlucht voor vele katholieke leerlingen uit 's-Hertogenbosch en zelfs uit Holland. Noch de leiding noch het gebouw van de school waren daarop berekend, Het dorpsbestuur greep zeer effectief in. Op het schoolgebouw van twee lokalen werd een verdieping gezet, zodat men beschikte over vier lokalen. Deze vernieuwing en uitbreiding werd reeds gerealiseerd in 1629 blijkens de nog aanwezige jaarankers. Het is wel merkwaardig, dat noch een longarts noch een architect deze cijfers konden lezen. Er werd een zeer bekwame rector aangetrokken in de persoon van Mr. Wouter van Stiphout, voordien leraar aan de Latijnse school van Diest, waar hij de H. Joannes Berchmans onder zijn leerlingen had. Op 1 november 1629 aanvaardde hij zijn functie, vermoedelijk op proef of op een voorlopige afspraak, want pas op Sint-Jan (24 juni) 1630 sloot hij een contract van 6 jaar met het dorpsbestuur.⁷⁰⁾ In 1636 had dit contract vernieuwd moeten worden. Er is blijkbaar wel over gesproken en Wouter van Stiphout heeft minstens zijn voornemen om te blijven uitgesproken, maar hij achtte zich niet gebonden, toen hij in het voorjaar van 1637 werd weggekocht door de Latijnse school van Turnhout. Op 27 maart 1637 stond hij op vertrek, zoals blijkt uit de brief van een zijner ondermeesters, J. v.d. Venne, die in de onrustige oorlogsomstandigheden uit Oirschot gevlucht was, maar verzocht om toch als schoolmeester gecontinueerd te worden.⁷¹⁾

Geen van de ondermeesters zal echter zwaar genoeg bevonden zijn, om de leiding op zich te nemen. Het dorpsbestuur trok daartoe aan Mr. Henrick Leermaekers, tot dan secretaris van Liempde, die in 1637 in functie trad, in 1646 gecontinueerd werd en functioneerde tot 1648.10.01.⁷²⁾

De kwaliteit van de Latijnse school tijdens zijn rectoraat wordt beschreven in een authentieke schepenv verklaring d.d. 1639.10.17, welke zo illustratief is, dat wij ze u niet willen onthouden.⁷³⁾

'Wij .... schepenen der vryheyt van Oirschot doen condet eenen yegelycken certificerende mits desen voor de gerechte waerheyt .... dat binnen dese vryheyt is een seer goede Latijnsche schoole, waerinne de kynderen ende studenten werden geleert tot Dialecticam inclus ende bequaem gemaect om te mogen gaen naer een universiteyt off de philosophie; alwaer oyck de voorschreven kynderen genoch werden geleert ende geïnstueert in de godtvruchticheyt, hebbende goede gelegenheyt, nyettegenstaende de tegenwoordige retorsie, alhyer schier alle daegen misse ende andere goddelycken dyenst te hooren; ende dat tegenwoordich Mr. Henrick Leermaekers rector is der voorschreven schoolen, hebbende bequaeme ondermeesters onder hem synde seer wel geleert ende godvruchtich, syne schoolen seer well gaede slaende ende de voorschreven kynderen, als voorschreven is, in de geleertheit ende godtvruchticheyt seer well oeffenende ende deselve kynderen daerinne een seer goeden voigancck gaende; by weleken voorschreven rector veele ende treffelycke kynderen soo uuyt Hollant, 's-Hertogenbosche als andere omliggende steden ende plaetsen studii causa (om te studeren) syn woonende ende te cost gaende ende dye aldaer oyck well naer henne meriten worden getracteert, des wy selffs daegelycks oyck gesien ende van anderen verstaen hebben ....'

Even plotseling als deze hoogbloei was begonnen, zou hij ook weer door externe factoren worden beëindigd.

ONDERGANG

Na de vrede van Munster werd in 1648 de godsdienstige en politieke reformatie van de Meierij resoluut ter hand genomen. Mr. Henrick Leermaekers heeft nog als rector gefunctioneerd tot 1 oktober 1648 en werd toen ontslagen, ofschoon er voor hem geen gereformeerde opvolger beschikbaar was. Om niet alle onderwijs onmogelijk te maken, liet men Geraert Lenaerts van Gestel in dienst blijven tot 1649. Hij zal de leerkracht van de laagste afdeling geweest zijn, waar vermoedelijk reeds in de tijd van Mr. Henrick Leermaekers geen Latijn meer werd gegeven. Dit vermoeden is gebaseerd op een doorbetaling door de rector 'aen de meester der Duytsche schoole'.⁷⁴⁾ Hij kreeg zijn ontslag, toen er een gereformeerde schoolmeester beschikbaar kwam en heeft later gewerkt als klerk bij secretaris Peter van Andel. Deze gereformeerde opvolger was Anthony Hermans de Craen, die in 1673 ca. 24 jaar schoolmeester bleek te zijn.⁷⁵⁾ Met dat al was practisch een deel van de Latijnse school afgesplitst als zuiver Nederlandstalige school, die zonder tussenkomst van een rector rechtstreeks onder het dorpsbestuur viel.

Ondanks het herhaald aandringen van de Oirschotse predikant Ds. Aelstius⁷⁶⁾ kon pas in 1652 een rector worden aangetrokken in de persoon van Caspar Duytz.⁷⁷⁾ Na de genoemde perikelen zullen zich nauwelijks leerlingen hebben gepresenteerd, zodat de functie amper lonend was. Caspar Duytz hield het dan

ook spoedig voor gezien en werd per 1653.08.20 predikant in Vessem en Hoogeloon, vanwaar hij in 1668/9 promoveerde naar Oerle.⁷⁸⁾ Ds. Johannes Aelstius heeft tijdelijk vervangen.⁷⁹⁾ Wij hebben nog niet achterhaald, wanneer de volgende rector, Johannes Willemszoon van Dussel, benoemd is. Hij was in 1660 in functie⁸⁰⁾ en trad vrijwillig af in 1666 ten gunste van Nicolaas van Vlodrop,⁸¹⁾ die in functie bleef tot zijn dood in januari 1674.⁸²⁾ De Oirschotse predikant, Robbertus Immens, wist te bewerken, dat de Raad van State d.d. 1674.04.21 zijn studerende veertienjarige zoon Johannes benoemde tot rector.⁸³⁾ De bedenkelijke gang van zaken bij de school lezen we in een authentieke schepenverklaring van 1678.06.22.⁸⁴⁾ Aangaande rector Nicolaas van Vlodrop verklaren zij, dat deze meer tijd besteedde aan zijn functie van notaris en procureur dan aan zijn school, maar niettemin het toen vorstelijke salaris van meer dan 400 gulden opstreek, zijnde 250 gulden van het land, 100 gulden van 'de gemeynthe van Oirschot' en nog 8 mud koren van de kapittelinkomsten.

Ook zijn opvolger streek dit riant salaris op zonder ooit les te geven, omdat hij 'buyten op de hooge school studerende' was. Zijn vader, de predikant, nam waar, maar had op het laatst slechts zijn vier jongste zontjes als leerlingen. Na de dood van de achttienjarige 'rector' rond de jaarwisseling 1677/8 vonden de regenten het welletjes en oordeelden het 't beste, om 'de rector'splaetsche' en daarmee dus de school op te heffen. Hierna vonden we niets meer over de school, zodat we slechts kunnen concluderen, dat de eeuwenoude Oirschotse Latijnse school als zodanig in 1678 in stilte ten onder ging, terwijl de lagere afdeling als 'Nederduytsche' dorpsschool bleef voortbestaan en in 1920 werd omgezet in een R.K. lagere school, die nu gevestigd is aan de Spoordonkseweg en haar bekendste oud-leerling tot patroon koos.

Het aantal leerlingen zal na 1652 steeds erg klein geweest zijn, zodat het niet aantrekkelijk was, om een der grote schoollokalen van de Latijnse school te gebruiken. Blijkens een verklaring t.o.v. schepenen d.d. 1674.12.03⁸⁵⁾ had men tot leslokaal voor dit kleine groepje beslag gelegd op de bijsacristie van de Sint-Petrus-kerk aan de kant van de markt, waarin ook een aparte buitendeur werd aangebracht. Het Franse bezettingsleger liet in 1672 deze deur echter dichtmet-selen, waarna rector Nicolaas van Vlodrop en later ook Ds. Immens hun lessen aan huis gaven. De dichtgemetselde deur is nog te zien. Men kan daaraan ook bekijken, dat zij niet oorspronkelijk was en blijkbaar apart voor de Latijnse school was aangebracht. De uitspraak, dat het Oirschotse dorpsarchief eeuwenlang 'op de Latijnse school' werd bewaard, zal men dus letterlijk moeten nemen. Het archief werd namelijk bewaard in de kamer juist boven het vertrek, waar in de vervaljaren vóór 1672 de Latijnse school werd gehouden.

SAMENVATTING

Het geheel overziende kunnen we zeggen, dat de Oirschotse Latijnse school vermoedelijk van vóór de Karolingische tijd en gedocumenteerd vanaf de dertiende eeuw een volledige schoolopleiding verzorgd heeft. Onder het bestuur van het kapittel en diens scholaster werd die opleiding gegeven in twee afdelingen, tot dat ze in de onrustige tijd van de zestiende eeuw tot één afdeling terugviel, terwijl *een* tweede afdeling als dringend gewenst beschouwd bleef worden.

Na een korte hoogbloei van 1629 tot 1648, waarin de school onder het dorpsbestuur en de leiding van bekwame rectoren vier afdelingen telde, werd *ze* enige tijd als melkkoetje gebruikt door enkele profiteurs, om in 1678 een stille dood te sterven.

Ons rest nog het gebouw, waai in de school haar hoogbloei beleefde en dat Oirschot in respectvolle piëteit voor de toewijding van het voorgeslacht als een van de kostbaarste monum., men dient te beschouwen.

NOTEN

R.R. Post, Scholen en onderwijzers in Nederland gedurende de middeleeuwen. Utrecht, A. M. V., uitgeverij 1954.

Post, Scholen, blz. 17.

Post, Scholen, blz. 18/19.

Scholen, blz. 19.

Alseldij van de oprichtingsakte der parochie Best d.d. 1553.12.07 in het oudste parochieregister, fol. 306-307v°, beschreven in mijn artikel 'Een parochie in wording: Best 1437 - 1553' in De Comme geopend, Eindhoven 1983, blz. 47.

Oirschot, schepenprotocol van 1550. fol. XXIX; ook weer in 1554 komt de school (dan gelegaliseerd) voor als belendend perceel: prot. van 1554, fol. IX¹⁰⁾.

A.M. breuken, Documenten betreffende de kapittels van Hilvarenbeek, Sint-Oedenrode en Oirschot, 's-Hertogenbosch 1956, blz. 247: *puericanonici dietae ecclesiae non-emancipatae, frequentantes scholas ecclesiae nostrae*

Frenken, Documenten, blz. 250 e.v. Frenken dateert deze statuten ca. 1435, maar in ons artikel 'De Oirschotse kapittelstatuten tot 1500' in Campinia jrg. 17, nr. 64 (jan. 1987) menen wij op blz. 16 te hebben aangetoond, dat ze beter te dateren zijn rond 1459. De bedoelde tekst luidt bij Frenken: *solet scholasticus, quotiescunque neoesse fuerit, rectorem) scholare capitulo presentare ....*' gebaseerd op het 'registertje' in het bisschoppelijk archief, dat niet erg betrouwbaar is in details. De veel accuratere tekst in het Register van Dooren - van Baat geeft op blz. 256 de meer voor de hand liggende tekst: *'.... rectorem scholartun*

Frenken, Documenten, blz. 256.

10. Frenken, Documenten, blz. 259: *'... qui praesit scholaribus tam in scholis quam in choro*

11. Post, Scholen, blz. 142.

12. Post, Scholen, blz. 142 - 145.

13. In een geschil in het jaar 1572 over een bijdrage door het Oirschotse kapittel aan het Bossche seminarie stelden de kanunniken, dat hun school goede priesters had voortgebracht, zonder dat zij ergens anders studies gemaakt hadden. Frenken, Documenten, blz. 175.
14. Frenken, Documenten, blz. 173.
15. Zie noot 7.
16. Ex vita Odulphi presbyteri, ed. O. Holder - Egger, Monumenta Germaniae Historica, scriptores V in folio, tom. XV, pars I, blz. 356 e.v.
17. De betreffende tekstpassage luidt: '.... Odulphus ablactatus **illico sacrae eruditionis additur studiis et sanctis ac Deo devotis hominibus canonica religione commendatur erudiendus.** Omni virtute proficiens per gradus ecclesiastici ordinis ascendit et iuxta divinam, ut credendum est, praedestinationem ad sacerdotialis officii pervenit benedictionem atque cooperante Spiritus Sancti gratia sacerdos effectus est Regis altissimi. Quo rite peracto statim sibi delegavit in animo, quod propter piae conversationis studium ad quoddam sanae religionis tendere properaret monasterium. Quem sui parentes rogaverunt non ita velle agere, sed ut voluntati eorum assertiret atque ecclesiam quae nuncupatur Orescot cum populo regeret, **nam illic natul extitit et nutritus.** Quorum precibus evictus votis eorum pro tempore paruit vel invitus. Sed non multo post visum est ei adire summae reverentiae locum nomine Traiectum

Het ligt niet voor de hand, dat 'regere ecclesiam cum populo' zou betekenen, dat Odulphus pastoor was, maar dat hij in Oirschot werkzaam bleef als lid van het priestercollege.

18. Frenken, Documenten, blz. 165.
19. Streekarchief, correspondentie 1962, nrs. 39, 44, 57, 58.
20. Post, Scholen, blz. 43 e.v.
21. De statuten van ca. 1459 bepalen in art. 4: 'Quoad regimen scholare solet scholasticus, quotiescunque necesse fuerit, rectorem scholarum capitulo presentare, quem, si idoneus aptusque fuerit, tenetur capitulum admittere.' Frenken, Documenten, blz. 251, vrgl. noot 8.
22. De tekst van de vorige noot vervolgt met betrekking tot de rector: '.... ipse quidem sic admissus, postquam fidelitatis (in de statuten van 1472 zou hieraan toegevoegd worden: 'et obedientiae') iuramentum praestiterit, (in 1472 wordt hier tussengevoegd: 'cohercioni et') correctioni capituli ut cetera eius supposita subiacebit.' Frenken vond in zijn 'registertje': 'ut cetera eius scripta' en corrigeerde dit naar de tekst van 1472 in: 'ut ceteri habituati'. Het register van Dooren - van Baar geeft op blz. 256 de bovenstaande tekst, waarbij 'supposita' werd afgekort als 'supta' met de twee laatste letters hoger geschreven ten teken, dat het een afgekort woord is, hetgeen tevens de transscriptiefout van het 'registertje' verklaart. Aanvankelijk aarzelden wij, om deze tekst als juist te beschouwen. Een vergelijking met de kapittelstatuten, die bisschop Masius in 1571 aan het kapittel van Hilvarenbeek gaf, hielp ons over deze aarzeling heen. daar is sprake van: 'Pacem et concordiam inter **supposita** capituli conservare cupientes ....' en zelfs van: '... talis, sive canonicus fuerit, sacellanus, vel aliud capituli **suppositum** Frenken Documenten, blz. 68. Vermeedelijk gebruikte men het neutrum, om aan te duiden, dat behalve personen ook instellingen 'onderhorigheden' van het kapittel konden zijn, zoals het Oirschotse kapittel ook

- de tafel van de H. Geest als een 'onderhorigheid' beschouwde. In dit verband zal het Oirschotse kapittel hebben willen benadrukken, dat niet alleen de rector als persoon maar ook de school als instituut aan zijn gezag onderworpen was.
23. Frenken, Documenten, blz. 119.
  24. Post, Scholen, blz. 35.
  25. Frenken, Documenten, blz. 174.
  26. '.... cui, electione celebrata nobis a capitulo presentato, si fuerit ydoneus, dictum beneficium **tenebimur** elargiri.'
  27. Zie de tekst van noot 21.
  28. Frenken, Documenten, blz. 259. De tekst, in zoverre hij betrekking heeft op de speciale taak van de scholaster luidt: 'Ego, N, iuro quod virum literatum, bonum doctorem, qui intersit choro intonando et praesit scholaribus tam in scholis quam in choro eosdem scholares scientia et moribus informando, decano et capitulo praesentabo et stipendiabo, scilicet quatuor modiis siliginis et quatuor modiis hordei, netnon scolas in decenti reparatione et aedificio conservabo
  29. Oirschots schepenprotocol van 1487, fol. 21v°.
  30. **A.T.H.G.** 's-Hertogenbosch, regest nr. 51.
  31. Jaargetijdenboek van het Oirschots kapittel, **R.A.N.B., A.K.O., I 138**, fol. 30v° (13 aug.).
  32. Huisarchief Helmond, inv. nr. 335, fol. 17".
  33. Jaargetijdenboek van het Oirschots kapittel, fol. 1 (2 jan.) en 23v° (21 juni).
  34. Frenken, Documenten, blz. 175.
  35. Oirschots schepenprotocol van 1481, fol. 19.
  36. Frenken, Documenten, blz. 175 en 214 e.v.
  37. Frenken, Documenten, blz. 175 naar R.A.N.B., A.K.O., 1166, nr. 15.
  38. L.H.C. Schutjes, Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch, dl. V, Sint-Michielsgestel 1876, blz. 365.
  39. Frenken, Documenten, blz. 258.
  40. Oirschots schepenprotocol van 1488, fol. 32 e.v.
  41. Oirschots schepenprotocol van 1489, fol. XXI en 1499, fol. XXII.
  42. Oirschots schepenprotocol van 1536, fol. LVI" e.v. en C e.v.v.
  43. Oirschots schepenprotocol van 1571, fol. L e.v.v.
  44. Frenken, Documenten, blz. 175 e.v.
  45. Frenken, Documenten, blz. 264.
  46. Schutjes, Geschiedenis, blz. 368.
  47. Frenken, Documenten, blz. 270.
  48. Schutjes, Geschiedenis V, blz. 369 e.v.
  49. Schutjes, Geschiedenis V, blz. 370 e.v.
  50. Zie de tekst in noot 28.
  51. Post, Scholen, blz. 104 e.v.
  52. Post, Scholen, blz. 124.
  53. Post, Scholen, blz. 133 e.v.
  54. Post, Scholen, blz. 125 e.v.v.
  55. Oirschots schepenprotocol van 1556, tol. LXIII en XC'VIIvo.
  56. Oirschots schepenprotocol van 1560, fol. XLVI Ivo e.v.
  57. Oirschots schepenprotocol van 1593, tol. L XXIV Fvo.

58. O.A.A.O., vrl. inv. nr. 4864.
59. Zie noot 45.
60. Frenken, Documenten, blz. 263 - 269.
61. Frenken, Documenten, blz. 269 - 271, ook voor de volgende noten. De bedoelde tekst luidt: 'Et pastorero non debere retrahere juvenes a scola, quod est in praejudicium ludimagistri.'
62. Deze tekst luidt: 'Debere etiam pastorem relinquere scholam'.
63. De tekst betreffende de mening van pastoor van Vladeracken luidt: 'Dicit ludimagistrum non satisfacere officio suo, ex eo quod implicirus curae notariatus capituli; putaret illi unum adiungendum et serio monendum [ut] habeat maiorem curam scholae et non frequentet tabernas'.
64. Tekst: 'Dicit ludimagistrum utcunque habere curam scholae, posse tamen et debere maiorem habere'.
65. Tekst: 'Dicit scholam debere restaurari et expedire ut sit secundus qui doceat'.
66. Frenken, Documenten, blz. 272.
67. Zie de noten 55 tot 57.
68. Frenken, Documenten, blz. 188 en 242.
69. Schepensresolutieboek van 1631, blz. 425.
70. O.A.A.O., vrl. inv. nr. 5431.
71. O.A.A.O., vrl. inv. nr. 2364.
72. O.A.A.O., vrl. inv. nr. 2114.
73. Oirschots schepenprotocol van 1639, fol. 23 e.v.
74. O.A.A.O., vrl. inv. nr. 2114.
75. Oirschots schepenprotocol van 1673, blz. 14 e.v.
76. Oirschots schepenprotocol van 1651, blz. 642.
77. O.A.A.O., vrl. inv. nr. 811.
78. Vriendelijke mededeling van Jac. Bijnen.
79. O.A.A.O., vrl. inv. nr. 1860.
80. O.A.A.O., vrl. inv. nr. 608.
81. Archief van notaris Johan Goossens, vrl. inv. nr. 5072, fol. 24¹⁰.
82. Oirschots schepenprotocol van 1674, fol. 57.
83. Oirschots schepenprotocol van 1674, fol. 151.
84. Oirschots schepenprotocol van 1678, blz. 9 e.v.
85. Archief Fundatie van Dijck, vrl. inv. nr. 113.

V.

KINDERARBEID, 1870 - 1890**(wettelijke maatregelen en globale situatie in Veldhoven -
Meerveldhoven, Zeelst en Oerle)****door J. Suijkerbuijk**

Op 5 mei 1889, nu honderd jaar geleden, kwam er een wet tot stand "tot het tegengaan van overmatigen en gevaarlijken arbeid van jeugdige personen en van vrouwen", de zgn. Arbeidswet. Deze wet kwam in de plaats van de wet van 19 september 1874 "tot het tegengaan van overmatigen arbeid en verwaarlozing van kinderen", ook wel genoemd het "Kinderwetje van Van Houten". Hoewel dit Kinderwetje als zodanig nog niet veel betekende, wordt het toch algemeen beschouwd als de eerste sociale wet, die in Nederland werd afgekondigd. De totstandkoming ervan betekende dan ook een principiële doorbraak in de arbeidsverhoudingen in ons land.

Alvorens het initiatief-wetsontwerp van mr. Samuel van Houten werd aangenomen, waren er vele discussies aan vooraf gegaan en vele rapporten en ambtelijke nota's geschreven, niet zelden met elkaar tegensprekende conclusies. In deze bijdrage willen we trachten na te gaan hoe de eerste schreden in de sociale wetgeving werden gezet tussen 1870 en 1890 en hoe de situatie was ten aanzien van de kinderarbeid in Zeelst, Veldhoven-Meerveldhoven en Oerle in die periode.

Eén van de kenmerken van de 19e eeuw is de industriële revolutie. Reeds in de 18e eeuw in Engeland in gang gezet, volgde al spoedig verschillende landen op het vasteland van Europa. De stoommachine zorgde daarbij voor een geweldige opvoering van de produktie in vele sectoren en voor een daling in de produktiekosten. Om in de hevige concurrentiestrijd, die daarbij ontstond, te kunnen overleven als bedrijf, werd gezocht naar zo goedkoop mogelijke arbeidskrachten. Kinderen voldeden aan deze voorwaarde en vooral in de grote Europese industriesteden leidde dit tot grove uitbuiting van jongens en meisjes door de fabrikanten, die enkel oog hadden voor de produktie en het zo laag mogelijk houden van de produktiekosten. Met de omstandigheden waaronder de kinderen moesten werken, werd geen rekening gehouden.

Schrijnende toestanden, zoals bijvoorbeeld op vrij grote schaal in Engeland voorkwamen (o.a. in de mijnbouw), bleven in Nederland beperkt. Ons land kende niet die stormachtige industrialisatie, zoals die in Groot-Brittannië en bijvoorbeeld ook in België plaatsvond. Tot ver in de 19e eeuw was die ontwikkeling in Nederland veel kleinschaliger. Kleine fabriekjes en vooral huisarbeid voerden nog lang de boventoon. Maar ook in Nederland zijn gevallen bekend, waar kinderen in de leeftijd van 6-10 jaar werkdagen maakten van 11 uur. Rapporten

van verschillende commissies maakten daar in die tijd melding van. Over het algemeen was men het er wel over eens dat het werken in fabrieken voor kinderen zeer nadelig was voor "hunne ligchamelijke maar ook hunne verstandelijke en zedelijke ontwikkeling". Maar men was aan de andere kant van mening, dat men er niet buiten kon en kinderarbeid werd dan ook beschouwd als een maatschappelijk gegeven.

In het midden van de vorige eeuw komen uit diverse maatschappelijke geleidingen en ook uit onderwijskringen, geluiden naar voren, dat er iets tegen de kinderarbeid gedaan moet worden. Vóór die tijd waren er al incidenteel protesten geweest, maar deze vonden nog weinig weerklank. In Noord-Brabant werd al in de dertiger jaren door de rooms-katholieke geestelijkheid scherp tegen kinderarbeid geageerd. Kinderen werd verboden om te gaan werken in de fabrieken (waarvan de eigenaars veelal van protestantse huize waren) tot aan hun Eerste Heilige Communie, die zij op ca. 12-jarige leeftijd ontvingen. De actie kwam niet zozeer voort uit sociale bewogenheid met het lot van de arme kinderen, maar uit angst voor de verderfelijke invloed, die van de fabrieken uitging, vooral ten aanzien van het geloof. Gericht tegen voornamelijk de oprukkende wolindustrie in Noord-Brabant, was dit de eerste maatregel tegen de kinderarbeid, die enig succes had.

Vanwege de steeds terugkerende protesten tegen de kinderarbeid, werden van overheidswege diverse onderzoeken en enquetes onder fabrikanten gehouden, maar de liberale gedachte (Thorbecke) stond vooralsnog effectieve overheidsbemoeiing in de weg. Kinderarbeid diende niet aan wettelijke banden gelegd te worden en bovendien was de situatie in Nederland veel minder ernstig dan in andere landen, aldus de liberalen. De staatscommissie, die in 1869 onderzoek naar de kinderarbeid in Nederland verrichtte, concludeerde o.a. dat het veel effectiever zou zijn om ouders te verplichten hun kinderen tot aan een bepaalde leeftijd naar school te sturen. Dit leidde tot weerstanden in confessionele kringen vanwege het nog nagenoeg ontbreken van bijzonder onderwijs. "Liever geen onderwijs, dan openbaar onderwijs", was hun stelling. Overigens moet men wel bedenken dat ouders, vanwege de heersende armoede, vaak verplicht waren om hun kinderen al op jonge leeftijd te laten werken.

De regering bleef nog een passieve houding aannemen. Thorbecke, minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet, wilde voorlopig afwachten. Wellicht dat ondernemers zelf maatregelen wilden nemen en dat was volgens hem te verkiezen boven overheidsbemoeienis.

Hoewel nog aarzelend en lang niet algemeen, was er toch een proces in gang gezet, om iets tegen de kinderarbeid te ondernemen, al stonden ook de voorstanders van wettelijke maatregelen niet altijd op één lijn. In de politiek was mr. Samuel van Houten de voortrekker. Aanvankelijk stond hij, als liberaal,

met zijn radicale opvattingen nagenoeg alleen, maar allengs kreeg hij toch meer steun. Van Houten, een Gronings politicus, nam binnen het liberalisme met zijn denkbeelden over de sociale kwestie, waarvan de kinderarbeid een onderdeel vormde, maar ook over de hevig woedende schoolstrijd en de uitbreiding van het kiesrecht, een aparte plaats in. Traditionele liberale ideeën waren in zijn ogen aan grondige herziening toe en dat werd hem uiteraard niet altijd in dank afgenomen.

Van Houten drong eind 1872 nog maar eens aan op initiatieven van de regering, maar de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, mr. J.H. Geertsema (opvolger van Thorbecke) weigerde hierop in te gaan. Van Houten diende daarop zelf een initiatief-wetsvoorstel in "streckende tot het tegengaan van overmatige arbeid van kinderen en van hunne verwaarlozing door schoolverzuim". Het gehele voorstel luidde als volgt:

AFDEELING 1

Van den arbeid van kinderen

Artikel 1.

Behalve in het bij art. 2 omschreven geval is het verboden, kinderen beneden twaalf jaren in dienst te nemen of te hebben.

Artikel 2.

Burgemeester en wethouders zijn bevoegd vergunning te verleen, om jongens van tien tot twaalf jaren in fabrieken ten arbeid te stellen mits:

- 1e. zij niet langer dan zes uren eiken werkdag en niet tusschen acht uur des avonds en zes uur des morgens arbeiden;
- 2e. hun minstens gedurende drie uren eiken werkdag onderwijs worde gegeven; en
- 3e. aan alle verder aan de vergunning te verbinden voorwaarden worde voldaan. De verleende vergunning kan ten allen tijde worden ingetrokken.

Artikel 3.

Wegens overtreding van art. 1 zijn aansprakelijk de hoofden van gezinnen, en de hoofden van bestuurders der ondernemingen, in of bij welke het kind in dienst is bevonden.

Heeft de indienstneming plaats gehad buiten weten van de bij het vorig lid aansprakelijk gestelden, en bewijzen deze, dat zij de overtreding, onmiddellijk na daarvan kennis te hebben bekomen, hebben doen ophouden, dan wordt degeene aansprakelijk gesteld, die het kind in dienst heeft genomen.

Artikel 4.

Overtreding van art. 1 wordt gestraft met geldboete van f 3 tot f 25, en gevangenisstraf van 1 tot 3 dagen, te zamen of afzonderlijk.

Bij herhaling van overtreding binnen een jaar na eene vroegere veroordeeling wordt altijd gevangenisstraf toegepast.

AFDEELING 11

Van den leerpligt

Artikel 5.

De gemeenteraden zijn bevoegd aan ouders en voogden de verpligting op te leggen, om, behoudens regtmatige redenen van verhindering, hunne kinderen en pupillen van het begin van hun achtste tot het einde van hun twaalfde jaar voldoende onderwijs te doen genieten, en verzuim van dezen pligt strafbaar te stellen.

Aan de volgens het vorige lid op te leggen verpligting wordt geacht voldaan te worden: 1e. wanneer het kind geregeld eene openbare of bijzondere school voor lager of middelbaar onderwijs bezoekt; en 2e. wanneer het voldoende huis-onderwijs geniet, om zijne ontwikkeling met die van de leerlingen der openbare school voor lager onderwijs gelijken tred te kunnen doen houden.

Zoals Van Houten in de uitgebreide memorie van toelichting verklaart, was het opnemen van het artikel over de (partiële) leerpligt noodzakelijk om een eind te maken aan de op grote schaal voorkomende huisarbeid door kinderen. Vanwege het niet overal aanwezig zijn van onderwijsvoorzieningen, wordt de uitvoering van dit artikel overgelaten aan de gemeenteraden.

Zoals te verwachten was, werd over het ontwerp verschillend gedacht. Er werd een commissie van rapporteurs ingesteld en in hun eindrapport plaatsten zij vele kritische kanttekeningen bij het ontwerp, al waren zij wel overtuigd van de goede bedoelingen van Van Houten. De verschillende maatschappijvisies, ook binnen de commissie zelf, kwamen in de beoordeling sterk naar voren. Naast het rapport van de commissie, kwamen ook van verschillende andere groeperingen en individuele personen reacties, zowel negatieve als positieve. Een kleine greep uit de reacties:

- er was niet voorzien in een controle-apparaat
- leerpligt moest worden losgekoppeld
- verplicht onderwijs op de niet-katholieke scholen, was voor katholieken zoiets als vrijheidsberoving
- arbeidsverbod voor kinderen beneden 12 jaar, zou er toe leiden dat kinderen ouder dan 12 jaar harder moeten werken
- de Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst en het Nederlandsch Schoolverbond juichten het voorstel toe.

Het gaat te ver om alle reacties op het wetsvoorstel te bespreken: voor sommigen gaat het veel te ver, anderen vonden het nog niet ver genoeg gaan. Naar aanleiding van alle reacties bracht Van Houten toch enige wijzigingen aan in zijn voorstel. Huisarbeid en arbeid in de agrarische sector vielen niet meer onder de verbodsbepaling en er werd een overgangsregeling aan toegevoegd. Hoewel iedere verandering ook weer reacties uitlokte, diende Van Houten het gewijzigde ontwerp tenslotte bij de Tweede Kamer in.

Bij de behandeling in de Tweede Kamer werd elk woord gewogen en nog talloze wijzigingen voorgesteld. Toen de wet tenslotte werd aangenomen, was er nog maar een mager aftreksel overgebleven van het oorspronkelijke ontwerp. De aan-gebrachte wijzigingen hadden het ontwerp geheel uitgehold. Van Houten was evenwel van mening dat het beter was om een wet aangenomen te krijgen, die in ieder geval een stap in de goede richting was. Halstarrig vasthouden aan alle standpunten, zou het hele voorstel in gevaar kunnen brengen en dat wilde hij tot elke prijs voorkomen. Het politieke klimaat was nog niet rijp voor al te radicale veranderingen op sociaal gebied. De "economisten" voerden nog de boventoon.

De wettekst, gepubliceerd in het Staatsblad luidde als volgt:

STAATSBLAD

VAN TIET

KONINGRIJK DER NEDERLANDEN.

/150 *IV E T van den 19den September 1874, houdende maatregelen tot liet tegengaan van overmatigen arbeid en rerwaarloozing van kinderen.*

WIJ WILLEM 111, BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GLIROOT-IIERTOG ¹A N LUXEMBURG, ENZ., ENZ. ENZ.

Allen, die deze zullen zien of hooren lezen, salut! doen te weten:

Alzoo Wij in overweging hebben genomen, dat oenige maatregelen bohooren te worden genomen, ten einde ovormatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen tegen te gaan;

Zoo is het, dat Wij, don Raad van State gehoord en met gemeen overleg der Staten-Generaal, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk Wij goedvinden en verstaan bij deze:

Artikel 1.

Het is verboden kinderen beneden twaalf jaren in dienst te nemen of in dienst te hebben.

Artikel 2.

Het verbod van art. 1 is niet toepasselijk op huisselijk en persoonlijke diensten en op veldarbeid.

Artikel 3.

Wegens overtreding van art. 1 zijn aansprakelijk de hoofden of bestuurders der ondernemingen, in of bij welke het kind in dienst is bevonden.

Heeft do indienstneming plaats gehad buiten weten van de bij het vorig lid aansprakelijk gestelden, en bewijzen deze, dat zij de overtreding, onmiddellijk na daarvan kennis te hebben bekomen, hebben doen ophouden, dan wordt degene aansprakelijk gesteld, die het kind in dienst heeft genomen.

Artikel 4.

Overtreding van art. 1 wordt gestraft met geldboete van f 3 tot f 25 en gevangenisstraf van 1 tot 3 dagen, te zamen of afzonderlijk.

Bij herhaling van overtreding binnen een jaar na oene vroegere veroordeeling wordt altijd gevangenisstraf toegepast.

Overgangsbepalingen.

Artikel 5.

Hot verbod van art. 1 dezer wet is gedurende het eerste jaar na haar in werking treden slechts van toepassing op kinderen beneden tien jaren, en gedurende het daarop volgende jaar slechts op kinderen beneden elf jaren.

Lasten en bevolen, dat deze in het *Staatsblad* zal worden geplaatst, en dat alle Ministeriële Departementen, Autoriteiten, Collegien en Ambtenaren, wien zulks aangaat, aan de nauwkeurige uitvoering de hand zullen houden.

Gegeven to 's Gravenhage, den 19den September 1874.

WILLEM.

De Minister van Justitie,

VAN LYNDEN VAN SANDENBURG.

Uitgegeven den vier en twintigsten September 1874.

De Minister van Justitie,

VAN LYNDEN VAN SANDENBURG

Hoewel er boetes werden vastgesteld voor overtreding van de wet, was er geen directe controle op de naleving. Dit werkte uiteraard ontduiking van de verbodsartikelen in de hand, waardoor het effect van het Kinderwetje voor een groot gedeelte verloren ging. Van de kant van de ondernemers werd nog heftig geprotesteerd tegen de uitzondering van het arbeidsverbod, dat gold voor huis- en veldarbeid, echter zonder resultaat.

Onder invloed van de oprukkende industrialisatie en mechanisatie, groeide ook de bewustwording onder de arbeiders, wat zich o.a. uitte in de oprichting van vakverenigingen. De publieke opinie ten aanzien van de arbeiders wijzigde ook en dit was tevens merkbaar in de politiek. De economische crisis in de eerste helft van de tachtiger jaren, de daarmee gepaard gaande hoge werkloosheid (vooral in de juist in die jaren zeer strenge winters), de onrust onder de arbeiders en de opkomst van het socialisme, droegen hiertoe bij. In 1886 werd een parlementaire enquête gehouden en toen werd duidelijk onder welke omstandigheden in de fabrieken gewerkt moest worden. Als gevolg van de enquête en de gewijzigde publieke opinie, kwam in 1889 een nieuwe wet tot stand "houdende bepalingen tot het tegengaan van overmatigen en gevaarlijken arbeid van jeugdige personen en van vrouwen". Deze wet kwam in de plaats van het kindernetje. Opvallend verschil met het kindernetje, is dat ook de arbeid van vrouwen in de wet is opgenomen en op één lijn wordt gesteld met de arbeid van kinderen beneden de 16 jaar. De minimumleeftijd blijft 12 jaar, deze leeftijdsgrens werd pas in 1911 gewijzigd in 13 jaar. Om de uitvoering van de wet te controleren werd ook wettelijk voorzien door de instelling van een arbeidsinspectie. Voor de aanvankelijk slechts 3 aangestelde inspecteurs, was het uiteraard een onmogelijke taak

*De fabriekskinderen: "Leve mijnheer van Houten!"
(prent uit de Nederlandsche Spectator van 1874)*

om in het gehele land toezicht te houden. Een ander opvallend punt is dat huisarbeid en veldarbeid opnieuw niet onder de verbodsbepalingen vallen. Vandaar ook dat de huisarbeid vooral onder vrouwen na de inwerkingtreding van de wet sterk toenam.

Enkele markante (gedeelten van) artikelen uit de Arbeidswet 1889 zijn:

Art 1

Onder arbeid verstaat de wet alle werkzaamheden in of voor eenig bedrijf, behalve: 1. werkzaamheden in of voor de bedrijven van landbouw, tuinbouw, boschbouw, veehouderij of veenderij; 2. werkzaamheden buiten fabrieken en werkplaatsen in of voor het bedrijf van hem, bij wien degene die ze verricht inwoont, voor zoover die werkzaamheden ook buiten eenig bedrijf in eene huishouding of stalling plegen voor te komen.

Art. 3.

Het is verboden een kind beneden twaalf jaren arbeid te doen verrichten.

Art. 4.

Bij algemene maatregel van bestuur wordt door Ons, hetzij onvoorwaardelijk, hetzij voorwaardelijk, verboden een persoon beneden zestien jaren en in fabrieken en werkplaatsen eene vrouw bepaalde soorten van arbeid te doen verrichten, op grond van de gevaren voor de gezondheid of het leven, welke die soorten van arbeid, hetzij in het algemeen, hetzij bij niet inachtneming van zekere voorwaarden, door de wijze waarop zij verricht worden of door de verwerkt wordende stoffen, voor een persoon beneden de zestien jaren of voor een vrouw opleveren.

Art. 5.

Het is verboden den arbeid van een persoon beneden zestien jaren of van eene vrouw in fabrieken en werkplaatsen vroeger te doen aanvangen dan te 5 uren des voormiddags of later te doen eindigen dan te 7 uren des namiddags, met dien verstande, dat het aantal uren, gedurende welke die arbeid wordt verricht, niet meer dan elf per etmaal bedrage.

Art. 6.

Hij die een persoon beneden zestien jaren of eene vrouw arbeid doet verrichten in fabrieken en werkplaatsen is verplicht te zorgen, dat die arbeid ten minste \korde afgewisseld door één rusttijd van een uur tusschen 11 uren des voormiddags en 3 uren des namiddags.

Art. 7.

Het is verboden een persoon beneden zestien jaren of eene vrouw op zondag arbeid te doen verrichten in fabrieken en werkplaatsen.

Art. 8.

Het is verboden eene vrouw arbeid te doen verrichten in fabrieken en werkplaatsen binnen vier weken na hare bevalling.

Art. 12.

Onder de bevelen van onze Minister, met de uitvoering van dezen wet belast, wordt het toezicht op die uitvoering opgedragen aan ten hoogste drie door ons te benoemen inspecteurs, wier werkkring en bevoegdheden door ons bij algemeenen maatregel van bestuur worden geregeld.

Art. 26.

Deze wet treedt in werking de 1 sten januari 1890. Op hetzelfde tijdstip vervalt de wet van 19 september 1874 (Staatsblad no. 130).

Gegeven op het Loo, den 5den mei 1889.

WILLEM

DE SITUATIE IN VELDHOVEN, ZEELST EN OERLE

Over de lokale situatie in Veldhoven, Zeelst en Oerle is niet zo veel bekend, bronnen ontbreken over dit onderwerp. Fabrieken zoals in de steden, waren er niet. Oerle was nagenoeg nog geheel agrarisch, met een aantal verzorgende beroepen. In Zeelst was wel nijverheid. Deze bestond voornamelijk uit wevers, in de zeventiger en tachtiger jaren van de vorige eeuw een huiselijke arbeid bij uitstek. Hierbij werden de kinderen al op jonge leeftijd ingeschakeld. Er waren eveneens een aantal steenbakkerijen, waar jongens tussen 12 en 16 jaar werkten. In Veldhoven was meer verscheidenheid in ambachten. Het merendeel bestond uit wevers, steenbakkers en schoenmakers. In deze bedrijfjes werkten enkele arbeiders in loondienst.

Buiten ons gezichtsveld is het werk, dat door kinderen verricht werd op de boerderijen. Aangenomen mag worden dat daar de kinderen van jongsaf meehielpen. Dit blijkt onder meer uit het schoolbezoek, dat een daling vertoont in de voor boeren drukke periodes.

Na de invoering van het Kinderwetje, verzocht de kantonrechter in Eindhoven in oktober 1874 aan de gemeenten, behorende tot zijn jurisdictie, om een onderzoek in te stellen naar de uitvoering van de wet. Gevraagd werd om opgave te doen van die kinderen, tussen 10-12 jaar, die werkzaam waren in de fabrieksnijverheid.

De burgemeester van Oerle antwoordde dat hij de wet niet kende, omdat hij de wettekst nooit had ontvangen. Nadat hem deze alsnog was toegezonden, antwoordde hij dat er in zijn gemeente geen kinderen van die leeftijd in loondienst waren. Ook de burgemeester van Veldhoven gaf dit als antwoord.

Anders lag het in Zeelst. In tegenstelling tot wat de burgemeester aanvankelijk als antwoord gaf op de circulaire, blijkt dat er wel kinderen tussen 10-12 jaar in loondienst zijn. Van de 4 kinderen, blijken er zelfs 2 jonger dan 10 jaar te zijn. Zij werken met tussenpozen, vnl. bij wevers. De officier van justitie deelt daarop aan de burgemeester mee, dat deze kinderen niet meer in een fabriek of werkplaats mogen werken en dat het voor de kinderen beter zou zijn als ze naar school gaan.

Door de gemeente-veldwachter worden de kinderen aangezegd dat zij niet meer mogen werken. Als de officier van justitie enkele dagen later informeert of er aan zijn aanbeveling gehoor is gegeven, deelt de burgemeester mee, dat 2 van de 4 kinderen naar school gaan. De andere 2 kinderen worden door hun vader onderwezen, die meent dat hij dat net zo goed kan. Deze eigenzinnige vader was Adrianus Maas, de gemeente-veldwachter.

In 1878 kwam de Schoolwet tot stand. Art. 82 van deze wet bepaalde dat de gemeenteraden verbodsbepalingen konden vaststellen omtrent het arbeiden van kinderen. De verordeningen waren gericht tegen het schoolverzuim. De wetgever was van mening dat door stimulering van het schoolbezoek, de kinderarbeid vanzelf zou afnemen (zoals de Staatscie. in 1869 al had geconcludeerd en Van Houten in eerste instantie had voorgesteld). De gemeenten mochten zelfs beloningen uitloven voor trouw schoolbezoek. Met de uitvoering van dit artikel werd weinig haast gemaakt. In Oerle werd op 15 december 1881 de gemeentelijke verordening tegen het grote schoolverzuim afgekondigd en in de beide andere gemeenten ongeveer tegelijkertijd. Ongetwijfeld zullen zij aan deze bepaling zijn herinnerd:

Art. 1 van de gemeentelijke verordeningen, die nagenoeg gelijklopend zijn, bepaalde dat onder schooltijd geen arbeid verricht mocht worden door kinderen beneden de 12 jaar.

Het is opmerkelijk dat deze bepaling, in tegenstelling tot het dan nog geldende Kinderwetje, ook van toepassing is op huisarbeid en op het werk op de boerderij. Het is des te opmerkelijker dat in de Arbeidswet 1889 het werk in de agrarische sector opnieuw niet onder de verbodsbepalingen valt. Men hield de sociale kwestie gescheiden van de schoolkwestie.

Over de omstandigheden, waaronder de kinderen in Veldhoven, Zeelst en Oerle in de periode 1870 - 1890 moesten werken is ons weinig bekend. De arbeidstijden waren lang en de lonen zeer laag. Toch vormden de uiterst geringe inkomsten vaak een welkome, ja zelfs noodzakelijke aanvulling op het gezinsinkomen. Zoals al eerder vermeld, het werk op de boerderij en ook veel huisarbeid onttrekt zich grotendeels aan onze waarneming. Deze verborgen kinderarbeid komt niet aan de oppervlakte.

Op de steenbakkerijen werden kinderen vooral ingeschakeld om stenen te ver-

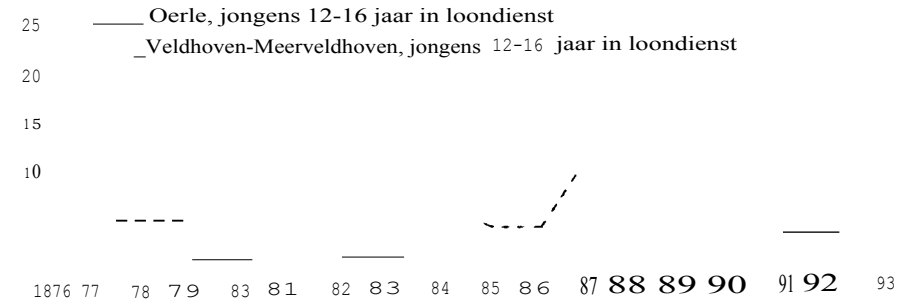
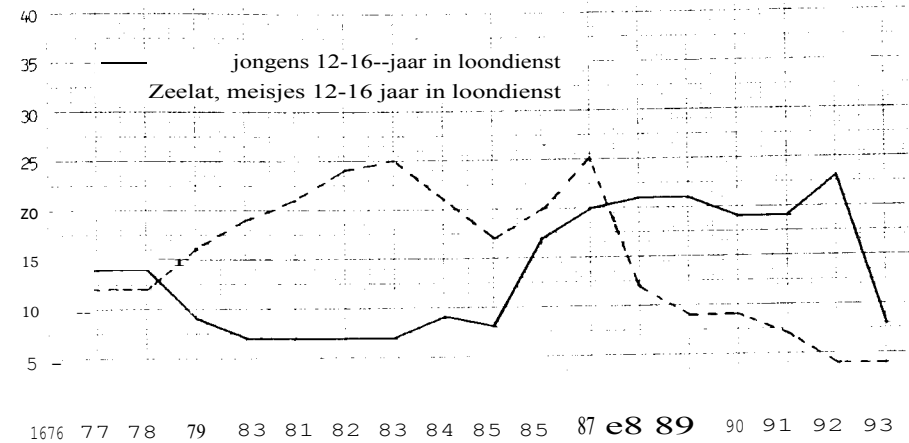
sjouwen van de "droogtafels" naar de ovens. Bij de thuiswevers moesten kinderen veelal het spinnewiel draaien of de spoelen opwinden. Daarnaast werden kinderen al van jongsaf meegenomen naar het veld, om te wieden, aardappels te rooien en zo meer.

A R B E I D S K A A R T 111¹

Voor .) .. "" y 442
 geboren den ..... t&') 5 Fc,, in 0) 24-71,
 INWONENDE 'ARBEID VERRICHTENDE OPGENOMEN
 bij .) y' 7 8 bij 0) ulf.(./... den .)
 te te A) ..... ONTSLAGEN/
 - Afgegeven te den *) /rk . 18/1 . ' den
 De Sterg-enieesler) Het Hoofd
 De Besinu 'der

- g). naam en voornamen end den Jeugdigen persoon die arbeid verrichten. zal
 bl. dag, maand en jaar Jean geboorte can dien persoon.
 r). plaats van geboorte van dien persoon
 provincie of, bij geboorte buiten⁴ lande, rijk waarin die geboorteplaat
 e). naam en voornamen van het hoofd des ge ins waarbij, of naam *aa het gesticht waarin die **persoon** inwoont.
 fi. woonplaats van dat hoofd des gezins of plaats waar at gesticht gelegen is.
 9l. naam en voornamen van het hoofd of den bestuerer van liet bedrijf of de onderneming waarin of waarvoor de arbeid zal verricht worden.
 bi. woonplaats van het hoofd of **den** bestuurder ven dat bedrijf **et die onderneming**.
 st. naam der gemeente waarin de arbeid **aal verricht** winden.
 kl. dag, maand te jaar van afgifte van **Se kaart** door of van wege den burgemeester dier gemeente.
 rr. handteekening *an dien burgemeester of van den ambtenaar met de afgifte van de kaart belast.
 se). betrekking van dien ambtenaar:
 dag, maand en jaar van aanvan ~van den arbeid door den jeugdigen
 persoon in of voor bet bedr of de onderneming. In te vullen door het hoofd of den be-
 0). dag, maand en jaar van einde **van den** arbeid door den jeugdigen stuurder van h* bedrijf of de onder-
 persoon of voor het **bedrijf of de onderneming**. neming 'Aar de terugbezorging bij den
 handteekening **van bet hoofd of den bestuurder van bet bedrijf of de** burgemeester.

Art. 10 van de Arbeidswet 1889 bepaalde dat iedere ondernemer waar personen, jonger dan 16 jaar en vrouwen werkten, in het bezit moest zijn van een arbeidskaart. Deze kaart werd afgegeven door de burgemeester en bevatte de persoonlijke gegevens van de betrokkene. Het gemeentebestuur moest van de afgifte van deze kaarten registers bijhouden. Van de gemeenten Veldhoven-Meerveldhoven, Zeelst en Oerle zijn deze registers bewaard gebleven. Aan de hand van deze registers zou bepaald kunnen worden hoeveel kinderen jonger dan 16 jaar in loondienst werkzaam waren. De registratie is evenwel niet geheel betrouwbaar, vooral niet de eerste jaren na de invoering in 1890. De aantallen die in de jaarverslagen van de gemeenten worden vermeld, wijken sterk af met de aantallen geregistreerde kaarten. Deze verschillen zijn te verklaren door onnauwkeurigheid van de opsteller van het jaarverslag, of door onvolledige informatie, maar zeker ook door onwetendheid bij de ondernemers van de wettelijke bepalingen. Door de rijks- en provinciale overheid worden circulaire's naar de gemeenten verzonden, inzake het niet op correcte wijze uitvoeren van deze wetsbepaling. Vergelijking tussen jaarverslagen en registers van afgegeven arbeidskaarten gaat toch mank, omdat de gegevens in het jaarverslag een moment-

Grafieken van het aantal kinderen in loondienst volgens opgaven in de gemeenteverlagen.

Het aantal meisjes in Oerle en Veldhoven, dat in loondienst werkzaam is, is te verwaarlozen.

opname zijn, terwijl arbeidskaarten het gehele jaar door werden afgegeven. Bovendien werden ze ook afgegeven, als iemand slechts enkele weken in loondienst was. Als deze werknemer op 31 december niet in het bezit was van een arbeidskaart, werd hij niet geteld voor het jaarverslag. Voor het jaarverslag worden wel de thuiswerkende kinderen meegeteld, voor zover dit mogelijk was. Ook dit gegeven maakt vergelijking moeilijk, want voor thuiswerk was geen arbeidskaart nodig.

Ter illustratie: in 1890 werden in Zeelst 8 kaarten uitgereikt aan kinderen, maar volgens het jaarverslag waren er in totaal 28 jongens en meisjes in loondienst. In Veldhoven werden 21 arbeidskaarten uitgeschreven in 1890 en het jaarverslag vermeldt slechts 12 arbeidende kinderen.

In de periode 1890-1900 werden in Oerle slechts 19 arbeidskaarten aan kinderen tussen 12 en 16 jaar uitgereikt. De meesten waren voor kinderen, die werkzaam waren in de steenbakkerijen van Adriaan van der Mierden en van Peter Jonkers. De kinderen van Peter Jonkers werkten ook op 13-jarige leeftijd reeds mee in het bedrijf. De werktijden voor de kinderen waren van 06.00 - 12.00 uur en van 14.00 - 19.00 uur, in totaal 11 uur. Er werd gewerkt van maandag tot zaterdag, met uitzondering van de kerkelijke feestdagen.

In Zeelst werden in de laatste 10 jaar van de vorige eeuw 98 arbeidskaarten en in Veldhoven maar liefst 146 kaarten in het register geschreven. De jongsten waren 12 jaar, maar de meeste kinderen waren omstreeks 14 jaar.

Hoewel niet helemaal betrouwbaar, nemen we de aantallen, genoemd in de gemeentelijke jaarverslagen, als uitgangspunt om na te gaan, wat globaal de omvang was van de kinderarbeid in de drie gemeenten. We vergelijken deze cijfers met het totale aantal kinderen in de leeftijd van 12-16 jaar, in de gemeenten Zeelst, Oerle en Veldhoven-Meerveldhoven. Als we het aantal vertrokken en ingekomen personen gelijk stellen, kunnen we aan de hand van de geboorteregisters bepalen hoeveel kinderen er waren. We krijgen dan het volgende beeld:

jaar	jongens		‰	
	12 - 16 jaar	in loondienst		
VELDHOVEN	1876	77	5 (1877)	6,5 ‰
	1880	98	6	6,1 ‰
	1885	100	4	4 ‰
	1890	73	12	16,4 ‰
	1895	92	18	19,5 ‰
OERLE	1876	47	13	27,6 ‰
	1880	58	1	1,7 ‰
	1885	32		
	1890	38	2	5,2 ‰
	1895	25	—	
ZEELST	1876	84	13	15,4 ‰
	1880	107	7	6 ‰
	1885	114	8	7 ‰
	1890	113	19	16,8 ‰
	1895	91	—	

Het aantal meisjes in loondienst is in Oerle en Veldhoven-Meerveldhoven te verwaarlozen. In Zeelst daarentegen zijn er wel vele meisjes werkzaam, vooral in de weverijen:

jaar	meisjes		‰	
	12-16 jaar	in loondienst		
ZEELST	1876	104	12	11,5 ‰
	1880	94	19	20,2 ‰
	1885	100	17	17 ‰
	1890	88	9	10,2 ‰
	1895	90		

Al met al laten de cijfers een tamelijk grillig verloop van de kinderarbeid in de drie gemeenten zien.

Van wantoestanden in de bedrijven en bedrijfjes in Veldhoven, Zeelst of Oerle is ons niets bekend. De plaatselijke overheid verkeerde in de veronderstelling, dat het met de kinderarbeid, feitelijk een aanvaard maatschappelijk gegeven, en vooral met de mistoestanden daarin wel meeviel. Maar toch, ieder kind, dat dagelijks in een fabriek of werkplaats 11 uur moet werken, is er altijd één te veel! Gelukkig begon men dat ook 100 jaar geleden te beseffen.

LITERATUUR

J. H. Meijssen (Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen) Lager onderwijs in de spiegel der geschiedenis, 1801-1976, 's-Gravenhage, 1976.

René de Herdt en Bie de Graeve, Kinderarbeid van omstreeks 1800 tot 1914, Gent, 1979.

J. C. Vleggeert, Kinderarbeid in Nederland, 1500 - 1874, Assen, 1964.

Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl. 12 en 13, Haarlem, 1977.

red. dr. J. Charité, Biografisch Woordenboek van Nederland, eerste deel, 's-Gravenhage 1979.

Geraadpleegde archivalia:

Archieven van de gemeente Veldhoven, 1517 - 1921

- inv. nrs.: 984-985, 1677, 2554, 2636, 3929 en de jaarverslagen van de gemeenten Oerle, Zeelst en Veldhoven-Meerveldhoven over de betreffende periode.